

Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος

Δημογραφικά στοιχεία για το Σκριπερό, κατά την δεκαπενταετία 1841-1855, μέσα από τα κατάστιχα της εκκλησίας του Αγίου Στεφάνου

Αθανάσιος Σκούλικας

Ιανουάριος 2024

Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος

Δημογραφικά στοιχεία για το Σκριπερό, κατά την δεκαπενταετία 1841-1855, μέσα από τα κατάστιχα της εκκλησίας του Αγίου Στεφάνου

Διπλωματική Εργασία η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη Σύγχρονη Νεότερη Ιστορία στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος

Αθανάσιος Σκούλικας

Ιανουάριος 2024

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © Αθανάσιος Σκούλικας, έτος κατάθεσης Διπλωματικής Εργασίας 2024

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της Διπλωματικής Εργασίας από το Πανεπιστημίου Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

Σελίδα Εγκυρότητας

Ονοματεπώνυμο Φοιτητή: Αθανάσιος Σκούλικας

Τίτλος Διπλωματικής Εργασίας: Δημογραφικά στοιχεία για το Σκριπερό, κατά την δεκαετία 1841-1855, μέσα από τα κατάστιχα της εκκλησίας του Αγίου Στεφάνου

Η παρούσα Διπλωματική Εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις

..... [ημερομηνία έγκρισης] από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτος επιβλέπων (Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος).....[ονοματεπώνυμο, βαθμίδα, υπογραφή]

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής:[ονοματεπώνυμο, βαθμίδα, υπογραφή]

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής:[ονοματεπώνυμο, βαθμίδα, υπογραφή]

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Ο Αθανάσιος Σκούλικας, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο *«Δημογραφικά στοιχεία για το Σκριπερό, κατά την δεκαπενταετία 1841-1855, μέσα από τα κατάστιχα της εκκλησίας του Αγίου Στεφάνου»*, αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Περιεχόμενα

Περίληψη	8
Abstract	9
Ευχαριστίες.....	10
1 Εισαγωγή.....	11
1.1.Η κατάσταση της Κερκυραϊκής υπαίθρου κατά τον 19 ^ο αιώνα – Πληθυσμιακά και οικονομικά στοιχεία για το Σκριπερό.....	12
1.2 Ο θεσμός των Αδελφάτων.....	14
1.3 Οι εκκλησίες του Σκριπερού σύμφωνα με τους καταλόγους των ετών 1635, 1754 και 1820.....	17
1.4 Η κτητορική επιγραφή του ναού του Αγίου Στεφάνου	20
1.5 Οι διατάξεις για την τήρηση των ληξιαρχικών κατάστιχων από τους εφημέριους.....	22
2. Η μεθοδολογία της έρευνας.....	24
2.1 Βιβλιογραφική ανασκόπηση.....	26
3. Το κατάστιχο των πράξεων γεννήσεων και βαπτίσεων - περιγραφή του κατάστιχου	28
3.1 Η τυπολογία των καταγραφών	29
3.2 Το νομικό πλαίσιο των πράξεων γεννήσεων – βαπτίσεων.....	30
3.3 Οι ιερείς συντάκτες των πράξεων.....	33
3.4. Η ανθρωπογεωγραφία των γονέων που παρουσιάζονται στο κατάστιχο.....	34
3.5 Η ανθρωπογεωγραφία των αναδόχων στο κατάστιχο.....	36
3.6 Πληροφορίες που παραδίδονται για τους αναδόχους	37
3.7 Η κοινωνική διαστρωμάτωση των αναφερομένων στις πράξεις προσώπων.....	39
4. Το κατάστιχο των πράξεων γάμου περιγραφή του κατάστιχου.....	42
4.1 Η τυπολογία των καταγραφών.....	43

4.2 Το νομικό πλαίσιο των πράξεων γάμου.....	44
4.3 Οι ιερείς συντάκτες των πράξεων.....	46
4.4 Η ανθρωπογεωγραφία των προσώπων που αναφέρονται στις πράξεις γάμου.....	47
4.5 Οι νεόνυμφοι και οι μάρτυρες στις πράξεις γάμου.....	49
4.6 Η συνήθεια της τέλεσης γάμων κατά την Κυριακή	49
4.7 Η κοινωνική διαστρωμάτωση των αναφερομένων προσώπων στις πράξεις γάμου.....	40
5 Το κατάστιχο των αποβιωτήριων πράξεων περιγραφή του κατάστιχου.....	52
5.1 Η τυπολογία των καταγραφών.....	53
5.2 Το νομικό πλαίσιο των αποβιωτήριων πράξεων.....	54
5.3 Οι ιερείς συντάκτες των πράξεων.....	56
5.4 Η ανθρωπογεωγραφία των αναφερομένων στις αποβιωτήριες πράξεις προσώπων.....	57
5.5 Οι μάρτυρες στις αποβιωτήριες πράξεις.....	60
5.6 Η κοινωνική διαστρωμάτωση στις αποβιωτήριες πράξεις.....	61
5.7 Η παιδική θνησιμότητα.....	64
Συμπεράσματα.....	66
Φωτογραφικό παράρτημα.....	71
Βιβλιογραφικές αναφορές.....	75
Ηλεκτρονική πηγή.....	77

Περίληψη

Η εργασία που ακολουθεί επιδιώκει την ανάδειξη των δημογραφικών παραμέτρων της ζωής των χωρικών στην ύπαιθρο της Κέρκυρας, κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα. Τα δημογραφικά δεδομένα αναδείχθηκαν από την μελέτη και επεξεργασία αρχειακού υλικού τριών κατάστιχων καταγραφής γεννήσεων-βαπτίσεων, γάμων και θανάτων, που ανήκουν στο αρχείο του Ι.Ν. Αγίου Στεφάνου Σκριπερού και καλύπτουν χρονικά την δεκαπενταετία 1841-1855.

Οι πράξεις που περιλαμβάνονται στα κατάστιχα αποτυπώνουν μέρος της δημογραφικής εξέλιξης του πληθυσμού του Σκριπερού κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, καθώς ο κάθε ναός τη χρονική περίοδο αναφοράς τηρούσε ξεχωριστά κατάστιχα¹. Παράλληλα, η μελέτη τους παρέχει τη δυνατότητα συλλογής πληροφοριών που αφορούν την καταγωγή των αναφερόμενων προσώπων, την εγκατάσταση ανθρώπων από άλλα χωριά της Κέρκυρας ή και από περιοχές εκτός του νησιού στο Σκριπερό λόγω γάμων ή εργασίας, την κοινωνική διαστρωμάτωση του πληθυσμού, τις επαγγελματικές ασχολίες των κατοίκων, το προσδόκιμο ζωής των ανθρώπων της εποχής και την έκταση της παιδικής θνησιμότητας, καθώς και πληροφορίες για έθιμα και τοπωνύμια. Εμφανίζουν επίσης την συνέχεια της παρουσίας αρκετών οικογενειακών επιθέτων στο χωριό.

Τα στοιχεία που προέκυψαν αναφέρονται χωριστά για κάθε κατάστιχο, στην 3η, την 4η και την 5η ενότητα της Εργασίας, οι οποίες εστιάζουν, αντίστοιχα με τις γεννήσεις, στους γάμους και τους θανάτους που καταγράφηκαν στο Σκριπερό κατά την μελετώμενη περίοδο.

Τα ευρήματα της συγκεκριμένης μελέτης παρουσιάζουν μια αμιγώς αγροτική κοινωνία, με τους γνωστούς για την εποχή ταξικούς διαχωρισμούς, με πολύ υψηλό ποσοστό αναλφαβητισμού και περιορισμένη επικοινωνία με τον περίγυρο, τα γειτονικά, κυρίως, χωριά μέσω γάμων ή κουμπαριάς σε βαπτίσεις. Τα στοιχεία δείχνουν επίσης ότι εκείνη την περίοδο εγκαταστάθηκαν στο Σκριπερό κάποιες οικογένειες από περιοχές της Βορείου Ηπείρου, καθώς και ότι η περιοχή υπέφερε από μεγάλη παιδική θνησιμότητα.

¹ Αναλυτική αναφορά στους άλλους ναούς του Σκριπερού, γίνεται στην ενότητα 1.3 της εργασίας αυτής.

Abstract

The following paper aims to present records that outline the life of the villagers in the countryside of Corfu during the second half of the 19th century. These data result from the study of three parish registers of births-baptisms, marriages and deaths, which belong to the archive of the Church of Agios Stefanos in Skripero village and which cover the period of fifteen years from 1841-1855.

The entries included in these registers show the demographic movement of Skripero village during the above period, but they don't give the full picture, due to the fact that multiple registers are kept per region. At the same time, their study provides the opportunity to collect information concerning the origin of the persons mentioned, the settling in Skripero village of people from other villages of Corfu or from areas outside the island due to marriages or work, the social stratification of the population, the professional occupations of the inhabitants, the life expectancy of people at that time and the extent of infant mortality rate, as well as information on customs and place names. They also show the continuity of the presence of several family surnames in the village.

The resulting data are reported separately by register, in the 3rd, 4th and 5th chapters of the Thesis, which deal respectively with the births-baptisms, marriages and deaths recorded in Skripero village during the period studied.

The findings of this study present a purely agrarian society, with the well-known class divisions, the relatively few openings of communication with neighboring, mainly, villages due to weddings or godparents at baptisms, the settling of some families in Skripero village from areas of Northern Epirus, as well as a very high rates of villagers' illiteracy and high infant mortality.

Ευχαριστίες

Αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω τον σύμβουλο καθηγητή μου, τον κύριο Κωσταντίνο Δουκάκη, για την βοήθεια που μου προσέφερε κατά την διάρκεια της συγγραφής της Εργασίας αυτής. Η καθοδήγηση και οι συμβουλές του ήταν πραγματικά πολύτιμες. Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης και σε όλους τους διδάσκοντες καθηγητές του Μεταπτυχιακού Προγράμματος της Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, για τις γνώσεις που μου προσέφεραν κατά την διάρκειά του.

Η εργασία βασίστηκε στα κατάστιχα καταγραφής γεννήσεων- βαπτίσεων, γάμων και θανάτων, τα οποία βρίσκονται στο αρχείο της ενορίας Αγίου Στεφάνου Σκριπερού Κέρκυρας. Ο επί τεσσαρακονταετία και πλέον εφημέριος του Σκριπερού πατήρ Ιωάννης Σκούλικας με βοήθησε παρέχοντάς μου την δυνατότητα να τα μελετήσω και τον ευχαριστώ θερμά.

Ευχαριστίες επίσης οφείλω και σε κατοίκους του χωριού, που με μεγάλη προθυμία επιστράτευσαν τις αναμνήσεις τους, όταν χρειάστηκε να μου δώσουν κάποιες πληροφορίες που αναζήτησα.

1 Εισαγωγή

Η παρούσα διπλωματική έχει ως θέμα της την παρουσίαση των δημογραφικών δεδομένων για το χωριό Σκριπερό, τα οποία προκύπτουν από τη μελέτη ανέκδοτου αρχαιακού υλικού, που ανήκει χρονολογικά στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα και φυλάσσεται στο αρχείο της ενορίας του Ι.Ν. Αγίου Στεφάνου, στο Σκριπερό της Κέρκυρας. Πρόκειται για τρία κατάστιχα που περιλαμβάνουν καταγραφές, το πρώτο γεννήσεων και βαπτίσεων, το δεύτερο γάμων και το τρίτο θανάτων. Οι καταγραφές που θα μελετηθούν αναφέρονται στη δεκαπενταετία 1841-1855. Η επιλογή του χρονικού αυτού πλαισίου προσδιορίστηκε από το γεγονός ότι μόνον για το διάστημα αυτό έχουν διασωθεί πλήρως τα στοιχεία γεννήσεων γάμων και θανάτων στο αρχείο της συγκεκριμένης ενορίας.

Πριν από την παρουσίαση, ανάλυση και ερμηνεία των δημογραφικών δεδομένων των κατάστιχων, θα εστιάσουμε στις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της υπαίθρου της Κέρκυρας και ειδικότερα του Σκριπερού.

Δεδομένου ότι τα δημογραφικά δεδομένα των κατάστιχων της ενορίας του Αγίου Στεφάνου δεν αποδίδουν τη συνολική εικόνα της δημογραφικής κίνησης του Σκριπερού κατά την συγκεκριμένη δεκαπενταετία, καθώς η παράδοση του θεσμού των Αδελφάτων στην Κέρκυρα είχε ως αποτέλεσμα ο κάθε ναός να συνδέεται αποκλειστικά με συγκεκριμένες οικογένειες, απαιτείται, εντός της εισαγωγικής ενότητας, να γίνει αναφορά στον θεσμό των Αδελφάτων.

Επιπρόσθετα θα εστιάσουμε στις διατάξεις που καθόριζαν, από τον δέκατο έβδομο αιώνα και ακολούθως, τον τρόπο τήρησης των κατάστιχων καταγραφής βαπτίσεων, γάμων και θανάτων από τους ιερείς.

1.1 Η κατάσταση της Κερκυραϊκής υπαίθρου κατά τον 19^ο αιώνα – Πληθυσμιακά και οικονομικά στοιχεία για το Σκριπερό.

Η Κέρκυρα και τα υπόλοιπα Ιόνια νησιά αφού είχαν διανύσει μια μακράιωνη και πολυκύμαντη ιστορική διαδρομή με κύριο χαρακτηριστικό την υπαγωγή τους σε δυτικούς κατακτητές, βρίσκονταν λίγο πριν την Ένωσή τους με την Ελλάδα. Ήδη, έξι μόλις χρόνια πριν από την επανάσταση του 1821 και την ίδρυση του ελληνικού κράτους, τα Επτάνησα αποτέλεσαν, από τον Νοέμβριο του 1815,² το πρώτο ανεξάρτητο ελληνικό κρατίδιο με την επωνυμία «Ηνωμένοι Πολιτεία των Ιονίων Νήσων», το οποίο τελούσε υπό αγγλική προστασία. Βέβαια, το γεγονός της αναγνώρισης της ανεξαρτησίας του Ιονίου κράτους δεν σηματοδότησε το τέλος των παρεμβάσεων της Αγγλίας στη διοίκηση των νησιών,³ ούτε και την αλλαγή της κοινωνικής και οικονομικής κατάστασης των κατοίκων τους, παρά τους αγώνες των χωρικών για αλλαγή του γαιοκτητικού καθεστώτος και τις μεταρρυθμιστικές κινήσεις που πραγματοποιήθηκαν προς την κατεύθυνση αυτή, εκ μέρους κάποιων Άγγλων αρμοστών.⁴

Το φεουδαρχικό σύστημα, ενώ είχε ξεκινήσει να εφαρμόζεται στην Κέρκυρα από τα Βυζαντινά χρόνια και συνεχίστηκε επί Ανδραγαυών, συστηματοποιήθηκε πλήρως κατά τον 17^ο αιώνα από τους Ενετούς.⁵ Η μακράιωνη κυριαρχία των δυτικών κατακτητών στην Κέρκυρα είχε ως αποτέλεσμα και την διαμόρφωση των κοινωνικών τάξεων ανάλογα με τα ευρωπαϊκά δεδομένα της εποχής. Σύμφωνα με το φεουδαρχικό σύστημα που επικρατούσε στη Δύση, η γη άνηκε στους λίγους, τους ευγενείς, ενώ η συντριπτική πλειονότητα του λαού ήταν αναγκασμένη να εργάζεται σκληρά και να αποδίδει όλα σχεδόν τα έσοδα από την καλλιέργεια της γης στους γαιοκτήμονες. Οι δυσβάσταχτες εισφορές που ήταν υποχρεωμένοι οι αγρότες να καταβάλουν στους ιδιοκτήτες της γης που καλλιεργούσαν, τους καταδίκαιζαν να κοπιάζουν αδιάκοπα, ενώ ταυτόχρονα ζούσαν σε έσχατη ένδεια. Τα αγροτικά προϊόντα που παρήγαν, μετά από την αφαίρεση των υποχρεώσεών τους προς τον γαιοκτήμονα αλλά και την πληρωμή των χρεών τους, τα οποία συνήθως συνεχώς αυξάνονταν, ουσιαστικά δεν επαρκούσαν για τη συντήρηση της οικογένειας τους ούτε για λίγους μήνες. Την εποχή εκείνη, η συλλογή του ελαιόκαρπου και η παραγωγή του λαδιού αποτελούσε την κύρια ενασχόληση στην

² Ελένης Κούκου, *Ιστορία των Επτανήσων από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία*, εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα. Αθήνα 1983.σ. 203

³ Στο ίδιο, σ. 211-223.

⁴ Όλγα Παχή, *Από το Φεουδαλικό σύστημα Γεοκτησίας στο Αγροτικό ζήτημα της Κέρκυρας (1864-1925)*, Διδακτορική Διατριβή, τόμος Α, Τμήμα Ιστορίας – Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 1996, σ.75-78

⁵ Στο ίδιο, σ.5

Κερκυραϊκή ύπαιθρο, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει πως δεν υπήρχαν και άλλες καλλιέργειες. Με την παραγωγή λιναριού προσπαθούσαν να καλύψουν τις ανάγκες της ένδυσης στην οικογένεια, αλλά και την προετοιμασία της απαραίτητης για κάθε κορίτσι προίκας. Για τις ίδιες ανάγκες χρησιμοποιούσαν και το μαλλί από τα λιγοστά πρόβατα που μπορεί να διέθετε η κάθε οικογένεια.⁶ Καλλιεργούνταν επίσης αμπέλια για την παραγωγή κρασιού, σιτάρι, καλαμπόκι, βύνη και κηπευτικά.⁷

Το Σκριπερό είναι ένα από τα χωριά του 2^{ου} διοικητικού διαμερίσματος (distretti), από τα επτά στα οποία ήταν χωρισμένη η Κέρκυρα την εποχή της Αγγλικής Προστασίας.⁸ Στο διαμέρισμα αυτό ήταν ενταγμένα τα χωριά Άφρα, Αλεπού, Τρίκλινο, Κανακάδες, Κανάλι Αρβανίτικο, Κανάλι Ρωμείο, Κανάλι Γιουστινία και Λεμεντίων, Κοντόκαλι, Γουβιά, Κυρά του Χρυσικού, Σωτηριώτισσα, Κορακιάνα, Δουκάδες, Ευροπούλοι, Γαρδελάδες, Γιαννάδες, Λιαπάδες, Μάρμαρο, Ποταμός, Ρώπα, Σανρόκο και Σκριπερό.⁹

Με την αγγλική απογραφή που διενεργήθηκε τα έτη 1830 - 1832 στην Κέρκυρα, η οποία απηχούσε το γεγονός ότι η Αγγλία με την αποικιοκρατική της νοοτροπία έβλεπε τις περιοχές της επιρροής της αποκλειστικά ως ζώνη οικονομικής εκμετάλλευσης και αξιοποίησης,¹⁰ το Σκριπερό είχε κατά το έτος 1832, συνολικά 747 κατοίκους. Από αυτούς οι 398 ήταν άνδρες και οι 349 γυναίκες.¹¹ Από τους άνδρες, ως ικανός για εργασία πληθυσμός, υπολογίζονταν 114 άτομα.¹² Σε αυτούς θα πρέπει να προστεθούν και κάποια άτομα (με στοιχεία του 1830 ήταν 7),¹³ που βρίσκονταν εγκατεστημένα στο χωριό για να εργαστούν, προερχόμενα από την ηπειρωτική Ελλάδα, όπως ήταν σύνηθες τότε στην κερκυραϊκή ύπαιθρο.¹⁴ Σύμφωνα με την ίδια απογραφή, η παραγωγή του Σκριπερού σε δημητριακά ανερχόταν το 1832 σε 140 chila.¹⁵ Τον ίδιο χρόνο, στο χωριό εκτρέφονταν 1.058 ζώα συνολικά, βοοειδή και αιγοπρόβατα.¹⁶

⁶ Γερ. Χυτήρης *Η Κέρκυρα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, Κοινωνική Δομή και Πολιτική Έκφραση, Δημόσια Οικονομία, Ιδιωτική Οικονομία*, Κέρκυρα 1988. σ.14

⁷ Δ Ανωγάτης - Pele, Πρόντζας Ε., *Η Κέρκυρα 1830-1832*, εκδόσεις επιστημονικών βιβλίων & Περιοδικών, Θεσσαλονίκη 2002. σ. 454

⁸ Στο ίδιο. σ. 310

⁹ Στο ίδιο. σ.416-417

¹⁰ Στο ίδιο. σ. 61

¹¹ Στο ίδιο. σ.430

¹² Στο ίδιο. σ. 392

¹³ Στο ίδιο. σ. 430

¹⁴ Γερ. Χυτήρης *Η Κέρκυρα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, Κοινωνική Δομή και Πολιτική Έκφραση, Δημόσια Οικονομία, Ιδιωτική Οικονομία*, Κέρκυρα 1988. σ.14.

¹⁵ Δ Ανωγάτης.-Pele, Πρόντζας Ε., ό. π. σ. 461.

¹⁶ Στο ίδιο. σ. 453.

1.2 Ο θεσμός των Αδελφάτων

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο θεσμός των Αδελφάτων που αναπτύχθηκε από τις αρχές του 15^{ου} αιώνα στα λατινοκρατούμενα Επτάνησα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν αντίστοιχα παραδείγματα και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας.¹⁷ Τα Αδελφάτα είχαν ως κέντρο αναφοράς τους έναν ναό και δραστηριοποιούνταν γύρω από αυτόν. Το κάθε Αδελφάτο λειτουργούσε σαν ένα είδος εταιρείας, της οποίας τα μέλη είχαν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις σχετικά με τη συντήρηση και λειτουργία του ναού, του οποίου ήταν κτήτορες. Ο ναός αυτός ιδιοκτησιακά ανήκε στους αδελφούς, τα άτομα δηλαδή που συνιστούσαν την αδελφότητα, και σε αυτόν τελούνταν τα μυστήρια που αφορούσαν τις οικογένειες των μελών του Αδελφάτου, δηλαδή οι γάμοι, οι βαφτίσεις, οι κηδείες και η ταφή. Μάλιστα, κατά μία άποψη, η εξασφάλιση τόπου ταφής σε κάποιο ναό θεωρείται ως η σημαντικότερη αιτία ίδρυσης των Αδελφάτων.¹⁸ Όμως επειδή απαντάται αρκετά συχνά το φαινόμενο τα ίδια άτομα να είναι μέλη περισσότερων του ενός Αδελφάτων, όπως οικογενειακών ή συντεχνιακών ανάλογα με το επάγγελμά τους, δεν φαίνεται ότι η κατοχύρωση τόπου ταφής ήταν ο μοναδικός λόγος για την σύστασή τους. Ασφαλώς η προσωπική ευλάβεια των ανθρώπων,¹⁹ αλλά και η διάθεση για δραστηριοποίηση και συμμετοχή στα κοινά συντελούσαν στην ίδρυση των σωματείων αυτών.

Οι αδελφοί, όπως αποκαλούνταν τα μέλη, μπορούσαν να είναι άτομα της ίδιας οικογένειας και άρα συγγενείς μεταξύ τους, ή να είναι απλώς γείτονες ή συγχωριανοί ή φίλοι, είτε να ασκούν το ίδιο επάγγελμα, οπότε ο ναός ήταν και το κέντρο της επαγγελματικής τους συντεχνίας. Οι συναδελφικοί αυτοί ναοί, των οποίων οι εφημέριοι ορίζονταν από τα μέλη του Αδελφάτου και κατά προτίμηση ήταν και αυτοί μέλη του, λειτουργούσαν παράλληλα με τους ενοριακούς ναούς που βρίσκονταν στην κάθε περιοχή.

Έτσι, από πλευράς ιδιοκτησιακού καθεστώτος την περίοδο της λατινοκρατίας στην Κέρκυρα και σε άλλα μέρη, υπήρχαν πέντε ειδών ναοί ή «γιούς» κατά την επικρατούσα

¹⁷ Καρύδης Σπύρος Χρ., *Ορθόδοξες Αδελφότητες και Συναδελφικοί Ναοί στην Κέρκυρα (15^{ος}-19^{ος} αι.)*, εκδόσεις Σταμούλης ΑΕ, Αθήνα 2004, σ.38-40.

¹⁸ Δημητρίου Καπάδοχου Χρ., *Ναοί και Μοναστήρια Κερκύρας- Παζών & Οθωνών στα μέσα του ΙΗ Αιώνα*. Αθήνα 1994, σ.47.

¹⁹ Σπύρος Καρύδης Χρ., *Ορθόδοξες Αδελφότητες και Συναδελφικοί Ναοί στην Κέρκυρα (15^{ος}-19^{ος} αι.)*, εκδόσεις Σταμούλης ΑΕ, Αθήνα 2004, σ. 674. (Την πηγή αυτή την αναφέρει και παραπάνω. Δεν χρειάζεται να την γράψεις όλη ξανά. Δες σε παρακαλώ το Οδηγός για την ορθή χρήση βιβλιογραφικών αναφορών και παραπομπών το οποίο βρίσκεται στη σελίδα της διπλωματικής εργασίας και ακολούθησέ το πιστά.

τότε ορολογία. Ήταν οι ενοριακοί ναοί που ανήκαν στο δημόσιο και σε έγγραφα της εποχής αναφέρονται ως «γιους πούμπλικο», οι συναδελφικοί ναοί που ανήκαν στα Αδελφάτα, εκ των οποίων κάποια είχαν συντεχνιακό - επαγγελματικό χαρακτήρα και στην περίπτωση αυτή τα Αδελφάτα αποκαλούνταν «σκόλες», καθώς και οι ιδιωτικοί ναοί, που ανήκαν σε μία μόνο οικογένεια, την «γενιά» και μεταβιβάζονταν στους κληρονόμους της. Υπήρχαν ακόμη και ναοί με μεικτό κτητορικό δικαίωμα, των οποίων το 1/3 ανήκε στο δημόσιο και τα 2/3 σε ιδιώτη. Τέλος, υπήρχαν και οι ναοί των κοινοβίων μοναστηριών. Αυτοί προσδιορίζονται με τη λέξη «Μοναστήριον», δεδομένου ότι «Μονές» αποκαλούνταν γενικά όλες οι εκκλησίες.²⁰

Μολονότι έως τις αρχές του 18ου αιώνα, τα Αδελφάτα στην Κέρκυρα δεν ακολουθούσαν σαφώς καθορισμένο καταστατικό λειτουργίας,²¹ βασικό στοιχείο τους ήταν οι τακτικές γενικές συνελεύσεις των μελών τους για εκλογή του «πριόρι», αυτού δηλαδή που θα είχε για το επόμενο διάστημα την ηγεσία της Αδελφότητας και των «κουμέσιων», που ήταν οι επίτροποι του ναού. Οι αδελφοί είχαν την υποχρέωση ετήσιας εισφοράς, η οποία σύμφωνα με το έθιμο καταβαλλόταν την ημέρα του Πάσχα,²² καθώς και συμμετοχής στις γενικές συνελεύσεις, στις οποίες εκτός από την εκάστοτε διοίκηση του Αδελφάτου εκλεγόταν και ο εφημέριος του ναού, μετά τη λήξη της θητείας του προηγούμενου. Στις τακτικές, αλλά και σε έκτακτες συνελεύσεις ρυθμιζόνταν επίσης θέματα οικονομικής διαχείρισης και συντήρησης του ναού.

Επειδή, κατά τον 18ο κυρίως αιώνα, παρατηρούνταν γενικά έλλειψη διάθεσης για προσέλευση στις συνελεύσεις των Αδελφάτων και συχνές προστριβές μεταξύ των μελών τους κατά τη λήψη αποφάσεων,²³ κυρίως όμως λόγω της γενικότερης πολιτικής της ενετικής αρχής που είχε στόχο τον έλεγχο των περιουσιακών τους στοιχείων, άρχισε η σταδιακή ανάμειξη της πολιτείας στα της διοίκησης των Αδελφάτων με ένα διάταγμα του Γενικού Προβλεπτή Zorzi Pasqualigo το 1721.²⁴ Στη συνέχεια, κατά τα χρόνια της Αγγλικής Προστασίας, η εποπτεία της λειτουργίας των αδελφοτήτων ήταν στην αρμοδιότητα του Μαγιστράτου της Θρησκείας και Δημόσιας Οικονομίας.²⁵ Την περίοδο αυτή δόθηκε από την κυβέρνηση του Ιόνιου Κράτους, ιδιαίτερη σημασία στο θέμα

²⁰ Δημητρίου Καπάδοχου Χρ., *Ναοί και Μοναστήρια Κερκύρας- Παζών & Οθωνών στα μέσα του ΙΗ Αιώνα*, Αθήνα 1994, σ. 48.

²¹ Σπύρος Καρύδης Χρ., *Ορθόδοξες Αδελφότητες και Συναδελφικοί Ναοί στην Κέρκυρα (15ος-19ος αι.)*, εκδόσεις Σταμούλης ΑΕ, Αθήνα 2004, σ. 352.

²² Στο ίδιο. σ. 637.

²³ Στο ίδιο. σ. 433.

²⁴ Στο ίδιο σ. 209.

²⁵ Στο ίδιο σ. 452.

της σύγκλησης των συνελεύσεων των Αδελφάτων, που είχαν κατά πολύ ατονήσει λόγω της μη προσέλευσης των μελών τους, καθώς και στη σύνταξη καταλόγων με τα μέλη του κάθε Αδελφάτου.

Ανεξάρτητα με τα όποια προβλήματα αντιμετώπιζαν στη διοίκησή τους, τα Αδελφάτα αποτέλεσαν επί αιώνες έναν σταθερό δεσμό που συσσωμάτωνε τους ανθρώπους γύρω από ένα ναό και μεταξύ τους, δημιουργώντας κάποια σταθερά κοινωνικά δεδομένα, βασισμένα στην θρησκευτική ζωή και τα κοινά ενδιαφέροντα.²⁶ Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν υπήρχε κάποιος ταξικός περιορισμός κι έτσι συμμετείχαν ως μέλη ενός αδελφάτου άνθρωποι από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες.²⁷

Όπως αναφέρθηκε, οι αδελφοί του κάθε ναού τελούσαν τα μυστήρια του γάμου και της βάπτισης, καθώς και τις κηδείες, στο συγκεκριμένο ναό. Από όταν θεσμοθετήθηκε η υποχρέωση των ιερέων να τηρούν κατάστιχα καταγραφής βαφτίσεων, γάμων και θανάτων, ουσιαστικά ο κάθε εφημέριος κατέγραφε στα κατάστιχα τα εν λόγω γεγονότα των μελών των οικογενειών που ανήκαν στην αδελφότητα της εκκλησίας στην οποία ιεουργούσε. Επομένως, το κατάστιχο του κάθε ναού δεν αποτυπώνει ολόκληρη τη δημογραφική κίνηση ενός χωριού ή μιας περιοχής της πόλης, αλλά σχεδόν αποκλειστικά περιλαμβάνει στοιχεία που αφορούν συγκεκριμένες οικογένειες.

Στο Σκριπερό, εκτός από τον ναό του Αγίου Στεφάνου, όπως φαίνεται και στην επόμενη ενότητα, υπήρχαν αρκετοί άλλοι ναοί. Από τα κατάστιχα που οι εφημέριοί τους τηρούσαν, σώζονται ελάχιστα δείγματα. Στα κατάστιχα του Αγίου Στεφάνου εμφανίζονται μόνο τα επίθετα των οικογενειών που, την εποχή κατά την οποία συντάχθηκαν οι πράξεις που περιλαμβάνονται σε αυτά, ανήκαν στην Αδελφότητα του ναού αυτού. Αυτό φαίνεται πολύ χαρακτηριστικά και από την πλήρη απουσία καταγραφών για άτομα οικογενειών που έως και σήμερα υπάρχουν στο χωριό, αλλά είχαν κτητορικά δικαιώματα σε κάποιον άλλο ναό. Οποσδήποτε όμως, υπάρχουν και καταγραφές που αφορούν άτομα από την περιοχή της Ηπείρου (Εγιαλέτι Ιωαννίνων), που την περίοδο εκείνη κατοικούσαν στο Σκριπερό. Η σύνδεσή τους με τον συγκεκριμένο ναό, πιθανόν να οφείλεται σε κάποια σχέση που είχαν αναπτύξει με οικογένειες Σκριπεριατών που ανήκαν στο Αδελφάτο του.

²⁶ Στο ίδιο σ. 675

²⁷ Στο ίδιο σ. 676

1.3 Οι εκκλησίες του Σκριπερού σύμφωνα με τους καταλόγους των ετών 1635, 1754 και 1820.

Οι αρχές της Βενετίας κατά τα έτη 1635-1638, οργάνωσαν απογραφή των ναών και των μοναστηριών όλων των περιοχών της Ελλάδας που βρίσκονταν υπό την κυριαρχία τους. Στην Κέρκυρα η απογραφή αυτή πραγματοποιήθηκε τον Ιούλιο του 1635, αλλά ήδη υπήρχε για τις εκκλησίες της Βόρειας και της Μέσης Κέρκυρας και ένας άλλος, παλαιότερος,²⁸ κατάλογος.

Στο κατάστιχο της απογραφής που αφορά την Κέρκυρα, η καταγραφή γίνεται σύμφωνα με τον διοικητικό, επί Ενετών, χωρισμό του νησιού σε πέντε τμήματα (Balìa). Το Σκριπερό ανήκε στο Βαϊλάτο της Μέσης (Balìa di Mezzo).²⁹

Στο κατάστιχο αυτό, που είναι συνταγμένο στα ιταλικά, στον αριθμό καταχώρησης 191, αναφέρεται στο Σκριπερό η εκκλησία της Παναγίας Λιβιώτισσας (Madona d' Oliva), με ιερέα τον παπά Γιάννη Τσιλιμπάρη. Η εκκλησία είχε συναδελφικό χαρακτήρα, όπως προκύπτει από μία συμβολαιογραφική πράξη του 1513.³⁰ Στην καταχώρηση με αριθμό 202, αναφέρεται η εκκλησία του Αγίου Στεφάνου, με ιερέα τον παπά Στάθη Κορωνάκη και όπως φαίνεται στην κτητορική της επιγραφή, ήταν και αυτή συναδελφικός ναός. Στο κατάστιχο δεν περιλαμβάνονται οι υπόλοιπες εκκλησίες του Σκριπερού, παρά μόνο οι δύο παραπάνω, που είναι και οι μεγαλύτερες. Γενικά όμως, φαίνεται πως τα στοιχεία της απογραφής αυτής είχαν αρκετά λάθη και παραλείψεις, που προέκυψαν για διάφορους λόγους.³¹

Όσο για τον κατάλογο ναών της Βόρειας και Μέσης Κέρκυρας, αυτός ακολουθεί τον χωρισμό του νησιού σε εκκλησιαστικές περιφέρειες, οι οποίες έχουν ως προϊστάμενο τον πρωτοπαπά. Το Σκριπερό, σύμφωνα με την διαίρεση αυτή, ανήκε στην εκκλησιαστική περιφέρεια της Κορακιάνας, με πρωτοπαπά τότε, τον Σταματέλλο Μεταλληνό. Οι εκκλησίες που καταγράφηκαν στο χωριό, είναι ο Άγιος Στέφανος που φαίνεται ως Αδελφάτο και η Παναγία Λιβιώτισσα που φέρεται να ανήκει σε ιδιώτες, πρόσωπα ή οικογένειες. Για τους δύο αυτούς ναούς, επισημαίνεται ότι έχουν ενορίτες. Στον ίδιο κατάλογο αναφέρονται ακόμη και άλλες πέντε εκκλησίες, η αγία Βαρβάρα, ο άγιος

²⁸ Σπ Καρύδης.- Γερ Δημουλάς.- Γ. Πουλή., *Χώροι Λατρείας & Κλήρος στην Κέρκυρα του 17^{ου} αιώνα*, Αναγνωστική Εταιρεία Κέρκυρας, Κέρκυρα 2018, σ. λ'.

²⁹ Στο ίδιο. σ. κδ'-κστ'

³⁰ Στο ίδιο. σ.119

³¹ Στο ίδιο. σ. κστ'-κζ'

Ανδρέας, ο άγιος Γεώργιος, ο άγιος Θεόδωρος και η Υ. Θεοτόκος Λαρνακιώτισσα, για τις οποίες όμως δεν δίνονται περισσότερα στοιχεία.³²

Αντίθετα με τα στοιχεία της απογραφής του 1635 και τον κατάλογο ναών Βόρειας και Μέσης Κέρκυρας, μια ολοκληρωμένη εικόνα για την ιδιοκτησιακή κατάσταση των ναών που βρίσκονται στο Σκριπερό, εντός του οικισμού και στην ευρύτερη κτηματική του περιφέρεια, δίνουν οι κατάλογοι που προέκυψαν από την εκκλησιαστική απογραφή των ετών 1753-1754.³³

Η απογραφή αυτή πραγματοποιήθηκε με επιτόπιες επισκέψεις στους ναούς της Κέρκυρας, των Παξών και των Οθωνών, από τον Μεγάλο Πρωτοπαπά³⁴ της Κέρκυρας, Σπυρίδωνα Βούλγαρη. Ο ενετός Γενικός Προβλεπτής της Θάλασσας Αυγουστίνος Σαγρέδος, ετοίμασε ένα διάταγμα που αφορούσε τους ναούς και τα μοναστήρια των Επτανήσων, το οποίο είναι γνωστό ως Σαγρέδειος Νόμος³⁵ και ψηφίστηκε από το Συμβούλιο της Ενετίας το 1755. Με εντολή του παραπάνω Γενικού Προβλεπτή, ο Μεγάλος Πρωτοπαπάς ανέλαβε μια περιοδεία, για να εποπτεύσει προσωπικά την καταγραφή όλων των ναών, των κινητών και ακίνητων περιουσιακών τους στοιχείων και του ιδιοκτησιακού τους καθεστώτος.

Σύμφωνα λοιπόν με τον κατάλογο που συντάχθηκε τότε, στο Σκριπερό υπήρχε, η εκκλησία της Θεοτόκου Λιβιιώτισσας, με κουμέσιους τους Δήμο Τζιλιμπάρη, Γιώργο Λούβρο και Ιωάννη Τζιλιμπάρη και εφημέριο τον παπά Ανδρέα Αργυροκαστρίτη και η εκκλησία του Αγίου Στεφάνου, που αναφέρεται ως «μετόχιον τής αυτής μονής», άρα διοικείται από τους ίδιους κουμέσιους, και έχει εφημέριο τον παπά Γιάννη Τζιλιμπάρη.

Αναφέρονται ακόμη, η Αγία Βαρβάρα, στην περιοχή ανάμεσα στο Σκριπερό και τους Δουκάδες, με πριόρι τον μισέρ Ανδρέα Πετρετή, κουμέσιους τον Τζώρτζη και τον Ανδρέα Τζιλιμπάρη και εφημέριο τον παπά Στεφανή Τζιλιμπάρη, ο Άγιος Σπυρίδων, γιούς του παππά Ιωάννη Κλήμη και του Αναστάσιου Βλάχου, με εφημέριο τον παπά Ανδρέα Αργυροκαστρίτη και η εκκλησία της Παναγίας Βλαχέραινας, (πρόκειται για τον ναό που στον κατάλογο βόρειας και μέσης Κέρκυρας ονομάζεται Υ. Θεοτόκος

³² Στο ίδιο. σ.332

³³ Δημητρίου Καπάδοχου, Χρ. *Ναοί και Μοναστήρια Κερκύρας- Παξών & Οθωνών στα μέσα του ΙΗ Αιώνα*, Αθήνα 1994.σ.13.

³⁴ Το 1267 Ο Κάρολος ο Ανδηγαυός, στην προσπάθειά του να απαλείψει το ορθόδοξο δόγμα από την Κέρκυρα, κατήργησε τον Μητροπολιτικό θρόνο του νησιού. Μετά από τις έντονες αντιδράσεις των κερκυραίων, ο Κάρολος δέχτηκε να εκλέξουν έναν ιερέα ως προϊστάμενο της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ο οποίος θα είχε τον τίτλο του Μεγάλου Πρωτοπαπά. Ο θεσμός αυτός διατηρήθηκε έως την ανασύσταση της Μητρόπολης της Κέρκυρας το 1797 και το πρόσωπο του εκάστοτε Μεγάλου Πρωτοπαπά, περιβλήθηκε εκ μέρους των ορθοδόξων με ιδιαίτερο κύρος.

³⁵ Καπάδοχος ό. π. σ.5.

Λαρνακιώτισσα)³⁶ η οποία είχε κουμέσιους τους Θωδωρή και Παναγιώτη Τζιλιμπάρη, με εφημέριο επίσης τον παπά Ανδρέα Αργυροκαστρίτη.

Καταγράφηκαν τέλος στο Σκριπερό, ο ναός του Παντοκράτορος, γιούς του παπά Γεωργίου Μπάρδη, ο ναός του Αγίου Γεωργίου ως μετόχι της εκκλησίας του Σωτήρος Χριστού στο Καρδάκι, γιούς του μισέρ Αβράμη, ο άγιος Ανδρέας, γιούς της εμπαιρουνίας Φιομάχο και ο Άγιος Θεόδωρος, γιούς του Κανόνικου Δομπινιάκου.³⁷

Ακολούθησαν κατά τα έτη 1755 και 1788 και άλλες δύο καταγραφές των ναών της Κέρκυρας, οι οποίες είχαν βασικά οικονομικό χαρακτήρα και αποτύπωναν, εκτός από το ιδιοκτησιακό καθεστώς, τα εισοδήματα των ναών.³⁸

Στα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του 19ου αιώνα, όταν η Κέρκυρα ήταν η πρωτεύουσα του Ιονίου κράτους και ο μητροπολιτικός θρόνος της είχε πλέον ανασυσταθεί, ο τοποτηρητής της Μητροπόλεως Κερκύρας Μακάριος, κατάρτισε έναν ακόμα κατάλογο των εκκλησιών, με εντολή του άγγλου Γενικού Διευθυντή των εκκλησιαστικών προσόδων χιλίαρχου W. Robinson.³⁹ Στον κατάλογο αυτό του 1820, ο ναός του αγίου Στεφάνου⁴⁰ αναφέρεται ως συναδελφικός εφημερευόμενος και της Παναγίας Λιβιώτισσας⁴¹ ως μετόχι του. Στις δύο αυτές εκκλησίες, εφημέριοι είναι οι ιερείς Ιωάννης Κρητικός και Αντώνιος Τζιλιμπάρης και επίτροποι οι Ανδρέας Τζιλιμπάρης, Στέφανος Κορωνάκης και Φίλιππος Τζιλιμπάρης. Από τις άλλες εκκλησίες του Σκριπερού, η αγία Βαρβάρα⁴² παρουσιάζεται ως γιους των Νικολάου και Ανδρέου Τζιλιμπάρη, ο άγιος Σπυρίδων⁴³ συναδελφικός με επίτροπο τον Νικόλαο Φωτεινό. Ο Παντοκράτωρ ως γιους του ιερέα Γεωργίου Αγιώτη και ότι εφημερεύεται από αυτόν, η Παναγία Βλαχέρνα⁴⁴ ως μοναστηριακός εφημερευόμενος ναός, με εφημέριο τον Γεννάδιο Τζιλιμπάρη και μοναχό τον Γεράσιμο Τζιλιμπάρη και ο άγιος Γεώργιος⁴⁵ αναφέρεται πλέον ως μετόχι της Βλαχέρνας.⁴⁶

³⁶ Σπ Καρύδης.- Γερ Δημουλάς.- Γ. Πουλή., *Χώροι Λατρείας & Κλήρος στην Κέρκυρα του 17^{ου} αιώνα*, Αναγνωστική Εταιρεία Κέρκυρας, Κέρκυρα 2018, σ, 219.

³⁷ Δημητρίου Καπάδοχου, Χρ. *Ναοί και Μοναστήρια Κερκύρας- Παζών & Οθωνών στα μέσα του ΙΗ Αιώνα*, Αθήνα 1994.σ.205-207

³⁸ Σπύρος Χρ. Καρύδης, *Ορθόδοξες Αδελφότητες και Συναδελφικοί Ναοί στην Κέρκυρα (15^{ος}-19^{ος} αι.)*, εκδόσεις Σταμούλης ΑΕ, Αθήνα 2004, σ. 58-59.

³⁹ Στο ίδιο. σ. 60

⁴⁰ Στο ίδιο. σ. 693

⁴¹ Στο ίδιο. σ. 695

⁴² Στο ίδιο. σ. 685

⁴³ Στο ίδιο. σ. 693

⁴⁴ Στο ίδιο. σ. 694

⁴⁵ Στο ίδιο. σ.688

⁴⁶ Σπύρος Χρ. Καρύδης, *Εκκλησιαστική Γεωγραφία της Κέρκυρας τον 19^ο αιώνα*, εκδόσεις απόστροφος, Κέρκυρα 2004. σ.80

Ο Άγιος Στέφανος και η Παναγία Λιβιώτισσα είναι οι δύο παλαιότερες και μεγαλύτερες εκκλησίες του Σκριπερού.⁴⁷ Ο συναδελφικός τους χαρακτήρας και η σύνδεσή τους με τις οικογένειες των μελών του Αδελφάτου, διήρκησε επί αιώνες. Όμως, όπως φαίνεται, ο χαρακτηρισμός ποια είναι η κεντρική εκκλησία και ποιο το μετόχι της αντιστράφηκε από την εποχή της απογραφής του 1753 έως αυτής του 1820. Έτσι στον κατάλογο του 1820, κεντρικός ναός φέρεται πλέον ο Άγιος Στέφανος και η Παναγία Λιβιώτισσα μετόχι του.⁴⁸

Στα κατάστιχα που πρόκειται να παρουσιαστούν, των οποίων οι πρώτες χρονολογικά πράξεις απέχουν μόλις μια εικοσαετία από την σύνταξη του καταλόγου του 1820, οι ιερείς που συντάσσουν τις πράξεις γεννήσεων, γάμων και θανάτων υπογράφουν ως εφημέριοι του ναού του Αγίου πρωτομάρτυρα Στεφάνου.

1.4 Η κτητορική επιγραφή του ναού του Αγίου Στεφάνου

Ο ναός του Αγίου πρωτομάρτυρα Στεφάνου, είναι η πιο μεγάλη και επιβλητική εκκλησία του Σκριπερού. Είναι χτισμένη σύμφωνα με τον, χαρακτηριστικό για την Κέρκυρα, ρυθμό της μονόκλιτης βασιλικής και βρίσκεται περίπου στο κέντρο του άνω τμήματος του οικισμού, που απλώνεται στις παρυφές του Κοράκιου όρους (Πανωχώρι). Στην κόγχη του ιερού βήματος της εκκλησίας, από την πλευρά της πρόθεσης, σώζεται στο επάνω τμήμα της εικονογραφικής ζώνης των Ιεραρχών, η παλαιότατη κτητορική επιγραφή του ναού.

Σε αυτήν αναφέρονται το έτος ανέγερσης της εκκλησίας και τα ονόματα των κτητόρων της. Το έτος ανέγερσης, σημειώνεται με τρεις τρόπους χρονολόγησης. Αναφέρεται το 1416 από την γέννηση του Χριστού, το 31ο της ενετικής κυριαρχίας και στο κάτω μέρος της επιγραφής, το έτος 6.925 από κτίσεως κόσμου. Η επιγραφή έχει μελετηθεί από τον Σπύρο Χ. Καρύδη,⁴⁹ ο οποίος δημοσίευσε και τον αλφαβητικό κατάλογο των χορηγών που συνέβαλαν στο κτίσιμο του ναού.⁵⁰ Όπως φαίνεται στο κείμενο της επιγραφής, ανάμεσα στους κτήτορες βρίσκονταν ένας ιερέας, ο Γεώργιος Κληρονόμος,

⁴⁷ Έτος ανέγερσης του ναού του Αγίου Στεφάνου είναι, σύμφωνα με την κτητορική του επιγραφή, το 1416. Ο ναός της Παναγίας Λιβιώτισσας εμφανίζεται για πρώτη φορά σε έγγραφο του 1513 (υποσημ. 30 της παρούσας εργασίας). Στις καταγραφές αυτές και οι δυο ναοί αναφέρονται ως συναδελφικοί. Οι πρώτες αναφορές που είναι γνωστές για τις άλλες εκκλησίες του Σκριπερού, περιλαμβάνονται στους καταλόγους που παρουσιάζονται στην ενότητα 1.3 της εργασίας και ανάγονται όλες σε μεταγενέστερη εποχή.

⁴⁸ Ενότητα 1.3 της εργασίας.

⁴⁹ Σπύρος Χρ. Καρύδης., *Βυζαντινά Σύμμεκτα, Συλλογικές χορηγίες στην Κέρκυρα κατά την πρώιμη Λατινοκρατία. Επιγραφικά Τεκμήρια*, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών τομέας Βυζαντινών ερευνών Εθνικό ίδρυμα ερευνών, Αθήνα 2016, σ.187-190.

⁵⁰ Στο ίδιο. σ.202-205

και τρεις γυναίκες. Για τους κτήτορες χρησιμοποιείται ο όρος «αδελφοί». Δεδομένου ότι είναι σαφές ότι δεν πρόκειται περί μιας αλλά πολλών οικογενειών, η χρήση του όρου αυτού αποτελεί μία από τις παλαιότερες μαρτυρίες στην Κέρκυρα για τον θεσμό των Αδελφάτων. Τα ονόματα που απαντώνται στην επιγραφή, είναι τα εξής: Αλβανίτης Κυριάκης, Βαγενίτης Αλέξης, Βαλμάς Ιωάννης, Ζόρω Μακελάραινα, Καλή Λουπίναινα, Καλυβάς Μιχαήλ, Καμινιτζιώτης Μιχαήλ, Κλήμη Θεοδώρου κληρονομία, Κλήμης Σταμάτης, Κληρονόμος Γεώργιος ιερέας, Κορμαρής Νικόλαος, Κορωνάκης Ιωάννης, Λούβρος Θεόδωρος, Λούρος Μανουήλ, Μακελάρης Δημήτρης, Μακελάρης Θεοδωρής, Μακελάρης Ιωάννης, Μάμαλος Κυριάκης, Μαργαρίτα Αυλωνίτισσα, Μαυρομάτης Θεοδωρής, Ράλλης Ιωάννης, Ρουφίας Γιώργος, Σαλβάνος Νικολής, Τρούσης Δημήτριος, Φιομάχος Ιωάννης.

Κάποια από τα επίθετα αυτά απαντώνται, μετά από τέσσερις και πλέον αιώνες, στα κατάστιχα καταγραφής γεννήσεων- βαπτίσεων, γάμων και θανάτων, που τηρούσαν οι ιερείς του Αγίου Στεφάνου στα μέσα του 19ου αιώνα. Άλλα επίθετα όμως φαίνεται ότι εξέλιπαν από το Σκριπερό, έως την εποχή των κατάστιχων που θα παρουσιαστούν στη συνέχεια, μερικά όμως εξακολουθούν να είναι αρκετά συνηθισμένα σε άλλες περιοχές της Κέρκυρας.⁵¹ Στους μετέπειτα αιώνες, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι αρχειακές πηγές πληροφορούν για τη σύνδεση του ναού του Αγίου Στεφάνου με άλλες οικογένειες και ειδικά την οικογένεια Τζιλιμπάρη, καθώς και την διαχείρισή του από το ίδιο Αδελφάτο με τον ναό της Παναγίας Λιβιώτισσας.⁵² Τέτοιου είδους αλλαγές συνήθως προέκυπταν από τη μεταβίβαση των σχετικών δικαιωμάτων λόγω κληρονομιάς ή προίκας. Έτσι στα κατάστιχα του ναού του Αγίου Στεφάνου, απαντώνται ονόματα οικογενειών τα οποία δεν υπάρχουν στη κτητορική επιγραφή, αλλά εντάχθηκαν στο Αδελφάτο του ναού σε μεταγενέστερο χρόνο.

⁵¹ Στην επιγραφή του Αγίου Στεφάνου, π.χ. αναφέρεται ο Νικόλαος Κορμαρής. Το επίθετο αυτό δεν απαντάται αργότερα στο Σκριπερό. Είναι όμως διαδεδομένο στα χωριά Λούτσες και Περίθεια. Η οικογένεια Κορμαρή ανέγειρε το 1577 ναό του Αγίου Γεωργίου στο χωριό Περίθεια, ο οποίος και εικονογραφήθηκε το ίδιο έτος από τον ζωγράφο Λεονάρδο Δελάρτα. Ο κατάλογος ναών Βόρειας και νότιας Κέρκυρας αναφέρει ως εφημέριό του τον παπά Αντώνη Κορμαρή. Σπ Καρύδης.- Γερ Δημουλάς.- Γ. Πουλή., Χώροι Λατρείας & Κλήρος στην Κέρκυρα του 17^{ου} αιώνα, Αναγνωστική Εταιρεία Κέρκυρας, Κέρκυρα 2018, σελ. 189,204. Στον κατάλογο του 1753 ο ναός αναφέρεται ως «γιούς της γενιάς Κορμαρή, Δημητρίου Χρ. Καπάδοχου, Ναοί και Μοναστήρια Κερκύρας- Παζών & Οθωνών στα μέσα του ΙΗ Αιώνα. Αθήνα 1994. σ. 243.

⁵² Σπύρος Χρ. Καρύδης, Βυζαντινά Σύμμεικτα, Συλλογικές χορηγίες στην Κέρκυρα κατά την πρώιμη Λατινοκρατία. Επιγραφικά Τεκμήρια, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών τομέας Βυζαντινών ερευνών Εθνικό ίδρυμα ερευνών, Αθήνα 2016, σ.190

1.5 Οι διατάξεις για την τήρηση των ληξιαρχικών κατάστιχων από τους εφημέριους.

Προς το τέλος του έτους 1631, ο γραμματέας του Γενικού Προβλεπτή Αντόνιο Πιζάνι συνέταξε, σε συνεργασία με την πρωτοπαπαδική γραμματεία της Κέρκυρας, έναν κατάλογο των ιερέων και των ιερομονάχων που υποχρεώνονταν στο εξής να κρατάνε βιβλία βαπτίσεων και θανάτων στις εκκλησίες τους. Το διάταγμα υπογράφηκε στις 29/01/1632 και κυκλοφόρησε, με ευθύνη του Μεγάλου Πρωτοπαπά Γρηγορίου Φλώρου, προκειμένου να ενημερωθούν οι ιερείς.⁵³

Στα χρόνια που ακολούθησαν, εκδόθηκαν από την ενετική διοίκηση και άλλα διατάγματα που αφορούσαν την υποχρέωση των εφημερίων να καταγράφουν τις γεννήσεις, τους γάμους και τους θανάτους σε τρία ξεχωριστά βιβλία. Μάλιστα σε διάταγμα του 1637, ορίζεται και πρόστιμο 100 τζεκινίων για όσους ιερείς δεν φρόντιζαν για την ύπαρξη και την ενημέρωση των βιβλίων αυτών.⁵⁴ Το 1676 ο Μεγάλος Πρωτοπαπάς Χριστόδουλος Βούλγαρης ασχολήθηκε ιδιαίτερα με το θέμα της ακριβούς καταγραφής των βαπτίσεων και των θανάτων. Επειδή οι ιερείς παραμελούσαν τη συγκεκριμένη υποχρέωσή τους, το 1707 ο Γενικός Προβλεπτής Φραντσέσκο Γκριμάνι όρισε να κρατείται ένα βιβλίο, χωρισμένο σε τρία τμήματα και να ελέγχεται η συνέπεια των καταγραφών του από τον Βάιλο και τον Μεγάλο Πρωτοπαπά, ο οποίος μάλιστα είχε και την ευθύνη για την αρίθμηση των σελίδων του βιβλίου. Οι παραβάτες ιερείς θα τιμωρούνταν με πρόστιμο 20 ρεαλίων.⁵⁵

Το έτος 1739, σε ποιμαντική επίσκεψη του Μεγάλου Πρωτοπαπά Κερκύρας Ιωάννη Βούλγαρη στους Παζούς, διαβάστηκαν στους συγκεντρωμένους ιερείς του νησιού, μια σειρά από διατάγματα που αφορούσαν την εύρυθμη άσκηση των ιερατικών τους καθηκόντων. Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στο θέμα της τήρησης με απόλυτη ακρίβεια των ληξιαρχικών βιβλίων και πάλι με την απειλή χρηματικής ποινής. Η ευθύνη της τήρησης των βιβλίων αυτών, θα βάρυνε τον εκάστοτε πρωτόπαπα των Παζών, ως γενικό υπεύθυνο των ιερέων του νησιού. Τονίζεται επίσης η υποχρέωση των κληρονόμων του, σε περίπτωση θανάτου του πρωτόπαπα, να παραδώσουν τα σχετικά βιβλία στον επόμενο κληρικό που θα αναλάμβανε τη θέση αυτή.

⁵³ Σπ Καρύδης- Γερ Δημουλάς- Γ. Πουλή, *Χώροι Λατρείας & Κλήρος στην Κέρκυρα του 17^{ου} αιώνα*, Αναγνωστική Εταιρεία Κέρκυρας, Κέρκυρα 2018, σ. λβ' - λγ'. (Γιατί εδώ έχει τελεία μετά το επώνυμο των συγγραφέων. Να διαγραφεί)

⁵⁴ Σπύρος Χρ. Καρύδης, *Ορθόδοξες Αδελφότητες και Συναδελφικοί Ναοί στην Κέρκυρα (15^{ος}-19^{ος} αι.)*, εκδόσεις Σταμούλης ΑΕ, Αθήνα 2004, σ.588 σημ. 246

⁵⁵ Στο ίδιο.

Παρά τις αυστηρές συστάσεις για τη σωστή τήρηση των ληξιαρχικών κατάστιχων, οι παραλείψεις συνέχιζαν να είναι πολλές.⁵⁶ Στο θέμα των κατάστιχων αναφέρεται αναλυτικά και ο Εκκλησιαστικός Κανονισμός που επικύρωσε στις 18/09/1811 η Βουλή των υπό γαλλική κυριαρχία Ιονίων Νήσων, ο οποίος είναι γνωστός ως «Κανονισμός του 1812».⁵⁷ Στα άρθρα του 77, 78 και 79 γίνεται αναλυτική αναφορά στην υποχρέωση των εφημερίων να κρατούν δύο κατάστιχα. «Τὸ μὲν ἐν περὶ τῶν γεννήσεων καὶ θανάτων, τὸ δὲ ἄλλο περὶ τῶν γάμων. Τὰ κατάστιχα ταῦτα θεωροῦνται ἀπὸ τὸν Πρόεδρον τοῦ Μαγιστράτου».⁵⁸ Ο Κανονισμός αναφέρει ότι είναι απαραίτητες οι υπογραφές δύο μαρτύρων σε κάθε πράξη και εφιστά την προσοχή των εφημερίων στην ορθή συμπλήρωση των κατάστιχων και ορίζει αυστηρές τιμωρίες, αν διαπιστωθούν παραλείψεις στις καταγραφές.

Τέλος, ο Ιόνιος Αστικός Κώδικας, που τέθηκε σε ισχύ τον Μάιο του 1841 στο υπό αγγλική εποπτεία πλέον Ιόνιο κράτος, αναφέρεται με κάθε λεπτομέρεια στο περιεχόμενο των ληξιαρχικών πράξεων που υποχρεώνονται να συντάσσουν οι ιερείς μετά από κάθε βάφτιση, γάμο ή κηδεία, καθώς και στη διαδικασία που θα πρέπει να ακολουθηθεί για την μεταγραφή των στοιχείων στα βιβλία του Ληξίαρχου της Κέρκυρας.

⁵⁶ Γεράσιμος Δημουλάς., *Οι Ποιμαντικές επισκέψεις των μεγάλων Πρωτοπαπάδων στην Κέρκυρα 1682-1721, 1738-1740 έκδοση αρχειακών πηγών*, Κέρκυρα 2023, σ. 60.

⁵⁷ Φίλιππος Παπαμάρκου Π., *Οι εν Επτανήσω Ενοριακοί Ναοί μετά τον περί Ενοριακών Ναών νόμον 3.596*, εκδόσεις ΉΒ, Κέρκυρα 1953. σ. 9

⁵⁸ Στο ίδιο. σ. 42

2. Η μεθοδολογία της έρευνας – περιγραφή του ανέκδοτου υλικού

Όπως ήδη αναφέρθηκε, τα κατάστιχα που μελετήθηκαν βρίσκονται στο αρχείο του ναού του Αγίου Στεφάνου στο Σκριπερό, που φυλάσσεται στο γραφείο της Ενορίας. Είναι ταξινομημένα σε φακέλους με τις ενδείξεις «Γεννήσεις -19^{ος} αιώνας», «Γάμοι - 19^{ος} αιώνας» και «Θάνατοι - 19^{ος} αιώνας». Το αρχειακό αυτό υλικό δεν είναι καταγεγραμμένο σε κάποιο κατάλογο και επομένως δεν υπάρχουν επίσημοι ταξινομικοί αριθμοί. Στη χρονική περίοδο 1841-1855, απαντώνται 99 καταχωρήσεις γεννήσεων- βαπτίσεων, 26 γάμων και 109 θανάτων. Όλες οι εν λόγω πράξεις είναι σειριακά αριθμημένες και διαπιστώνεται ότι δεν έχει χαθεί καμία από αυτές. Τα κατάστιχα των γεννήσεων και των θανάτων περιλαμβάνουν αρκετές ακόμη καταγραφές για την περίοδο που έπεται της υπό μελέτη δεκαπενταετίας. Αντίθετα, στο κατάστιχο των γάμων, εκτός από τις πράξεις της συγκεκριμένης περιόδου, έχουν διασωθεί μόνο μερικές καταχωρήσεις του έτους 1856.

Και τα τρία κατάστιχα άρχισαν να χρησιμοποιούνται την ίδια χρονική περίοδο, δηλαδή τους πρώτους μήνες του έτους 1841. Παρότι, όπως είναι φυσικό, οι καταγραφές αυτές είναι τυποποιημένα κείμενα που ακολουθούν μια γενική φόρμα, εντούτοις η μελέτη τους έχει αναδείξει αρκετά στοιχεία για την ζωή της κερκυραϊκής υπαίθρου, την ανθρωπογεωγραφία της συγκεκριμένης περιοχής, την κοινωνική διαστρωμάτωση και τις ασχολίες των κατοίκων της, τα οποία προσθέτουν τις δικές τους ψηφίδες τοπικής και μικρο-τοπικής ιστορίας στα όσα είναι ήδη γνωστά για την κερκυραϊκή ύπαιθρο της εποχής.

Συνεπώς, η διερεύνηση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων του Σκριπερού είναι το ερευνητικό ερώτημα της παρούσας μελέτης, το οποίο θα αποπειραθούμε να απαντήσουμε αναλύοντας τις καταγραφές των κατάστιχων του Αγίου Στεφάνου.

Πιο συγκεκριμένα, η μελέτη των πράξεων που περιλαμβάνονται στα κατάστιχα αναδεικνύει την σχεδόν αποκλειστική ενασχόληση των κατοίκων του χωριού με αγροτικές εργασίες, τη συμμετοχή ατόμων της τάξης των ευγενών στις βαπτίσεις με το ρόλο του αναδόχου, , την παρουσία στο Σκριπερό κάποιων οικογενειών από την περιοχή της Βορείου Ηπείρου, καθώς και την επικοινωνία των κατοίκων του Σκριπερού με γειτονικά χωριά μέσω γάμων ή κουμπαριάς.

Οι πράξεις περιλαμβάνουν αρκετά λεπτομερή στοιχεία των προσώπων που αναφέρονται σε αυτές, όπως όνομα, επώνυμο, πατρώνυμο, ηλικία, τόπο γέννησης και κατοικίας, επάγγελμα, καθώς και την ημέρα, την ώρα και τον τόπο της γέννησης ή του θανάτου που καταγράφεται. Αυτά προβλέπονταν σε γενικές γραμμές και από παλαιότερες του 1841 εγκυκλίου, που απευθύνονταν προς τους ιερείς. Όμως, οι οδηγίες του Ιόνιου Αστικού Κώδικα που εκδόθηκε το 1841 είναι αναλυτικότερες στο θέμα αυτό.

Επομένως, με την μελέτη του κειμένου των πράξεων, διαπιστώνεται ο τρόπος καταγωγής του κάθε αναφερόμενου προσώπου. Οι περισσότεροι άνθρωποι κατάγονταν από το Σκριπερό. Οι διαφορετικές περιπτώσεις είναι σχετικά λίγες και επισημαίνονται αναλυτικά. Το ίδιο συμβαίνει και με τα επαγγέλματα. Όλοι σχεδόν αναφέρονται ως γεωργοί, ελάχιστοι ως κτηματίες και οι αναφορές σε άλλα επαγγέλματα δεν υπερβαίνουν τις τρεις - τέσσερις και στα τρία κατάστιχα συνολικά. Όλα τα παραπάνω σχολιάζονται λεπτομερώς στη συνέχεια της εργασίας. Το κάθε κατάστιχο εξετάζεται σε ξεχωριστή ενότητα, ακολουθώντας τη σειρά: γεννήσεις, γάμοι, θάνατοι (ενότητες 3-5, αντίστοιχα).

Όπου υπάρχουν παραπομπές στο κείμενο των πράξεων, αυτές χρησιμοποιούν τον αύξοντα αριθμό με τον οποίο είναι καταχωρημένες οι πράξεις στο κάθε κατάστιχο, χωρίς να αναφέρεται στην υποσημείωση σε ποιο από τα τρία κατάστιχα ανευρίσκονται, εφόσον η αναφορά γίνεται σε πράξη του κατάστιχου το οποίο σχολιάζεται στην ενότητα όπου απαντάται η παραπομπή. Στην τρίτη ενότητα π. χ. όλες οι παραπομπές σε πράξεις, είναι από το κατάστιχο των γεννήσεων.

Επειδή πολλά από τα πρόσωπα που αναφέρονται στα κατάστιχα, εμφανίζονται σε πράξεις δύο ή και των τριών κατάστιχων, σημειώνεται στην περίπτωση αυτή αναλυτικά από ποιο κατάστιχο προέρχεται η κάθε πράξη. Οι περιπτώσεις αυτές, να απαντώνται επανειλημμένα τα ίδια πρόσωπα, είτε ως μάρτυρες στις πράξεις, είτε ως σύζυγοι που καταχωρείται ο γάμος τους και στη συνέχεια η γέννηση του παιδιού ή των παιδιών τους και αργότερα ο θάνατος του παιδιού, είναι αρκετά συχνές και στην παρουσίαση των κατάστιχων εντοπίζονται, με την διασταύρωση όσων στοιχείων είναι διαθέσιμα.

Με βάση τα στοιχεία που δίνονται στις αποβιωτήριες πράξεις, συντάχθηκε πίνακας που παρουσιάζει το φύλο και την ηλικία θανάτου των προσώπων που αναφέρονται στο σχετικό κατάστιχο. Στην πορεία της έρευνας κρίθηκε απαραίτητη και η συζήτηση με κάποια άτομα μεγάλης ηλικίας που κατάγονται από το Σκριπερό και ζουν μόνιμα στο χωριό, προκειμένου να ληφθούν πληροφορίες για επίθετα και τοπωνύμια που

απαντώνται στα κατάστιχα. Οι πιο ενδιαφέρουσες από τις μαρτυρίες αυτές, περιλαμβάνονται επώνυμα στην εργασία. Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί, ότι στην παράθεση των κειμένων από τις καταγραφές των πράξεων, έχει διατηρηθεί η ορθογραφία του πρωτοτύπου.

2.1 Βιβλιογραφική ανασκόπηση

Η έρευνα του αρχειακού υλικού, όπως προαναφέρθηκε, εστιάζεται σε μια πολύ συγκεκριμένη και σχετικά σύντομη χρονική περίοδο (1841- 1855), και τα ληξιαρχικά αυτά κατάστιχα αναφέρονται σε ένα τμήμα των κατοίκων του χωριού Σκριπερού, στα μέλη δηλαδή του Αδελφάτου του ναού του Αγίου Στεφάνου.

Κατά την αναζήτηση της σχετικής με το θέμα βιβλιογραφίας, διαπιστώθηκε η ύπαρξη ικανού αριθμού μελετών με θεματολογία την γενική εικόνα της κερκυραϊκής υπαίθρου, την κοινωνική της δομή, τις ασχολίες των κατοίκων και την ποιότητα ζωής τους, τις συνήθειες μετακινήσεις προσώπων εντός του νησιού καθώς και ατόμων από άλλες περιοχές προς αυτό, και τέλος τα γενικότερα προβλήματα της εποχής, όπως η παιδική θνησιμότητα, η έλλειψη ιατρικής φροντίδας και ο αναλφαριθμητισμός. Υπάρχουν επίσης και μελέτες οι οποίες έχουν διαπραγματεύονται την ανάδειξη αντίστοιχων ληξιαρχικών κειμένων εντός της Κέρκυρας. Στη συνέχεια παρατίθενται κάποιες βιβλιογραφικές πηγές, οι οποίες έχουν περιγράψει ήδη την εικόνα που αναδεικνύεται και από την μελέτη των ανέκδοτων κατάστιχων του Αγίου Στεφάνου.

Στο έργο του Γεράσιμου Χυτήρη «Η Κέρκυρα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα», παρουσιάζεται μια συνοπτική και συνάμα πολύ παραστατική εικόνα της κερκυραϊκής υπαίθρου. Τα στοιχεία που την συνθέτουν, δηλαδή η αποκλειστική ενασχόληση των κατοίκων με τις αγροτικές εργασίες, οι αντιθέσεις που προκύπτουν από την κοινωνική διαστρωμάτωση, ο ερχομός ατόμων προερχομένων από την γειτονική Ήπειρο με σκοπό την εργασία τους στη συλλογή του ελαιοκάρπου στα κερκυραϊκά χωριά ταυτίζονται με τα στοιχεία που προκύπτουν και από τα κατάστιχα που μελετήθηκαν.

Η μελέτη των Ανωγιάτη - Πρόντζα, «Η Κέρκυρα 1830-1832», αποτυπώνει με απογραφικά στοιχεία την δημογραφική εικόνα του Σκριπερού και τα επίπεδα γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής του. Η εποχή στην οποία αναφέρονται τα απογραφικά αυτά στοιχεία, απέχει μόλις μία δεκαετία από την χρονική περίοδο που πραγματεύονται τα κατάστιχα. Επομένως μπορεί να θεωρηθεί ότι αποδίδουν με σχετική ακρίβεια την

εικόνα της εποχής που μελετάται στην παρούσα εργασία, λαμβάνοντας υπόψη ότι στην δεκαετία που μεσολαβεί από την απογραφή του 1832 έως το 1841, στο οποίο ανήκουν οι πρώτες καταχωρήσεις των κατάστιχων, ιστορικά δεν είναι γνωστή κάποια ιδιαίτερη μεταβολή στο πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο ζωής των κατοίκων της Κέρκυρας.

Η διδακτορική διατριβή της Όλγας Παχή, «Από το Φεουδαλικό σύστημα Γαιοκτησίας στο Αγροτικό ζήτημα της Κέρκυρας (1864-1925)», αναφέρεται στα έντονα κοινωνικά προβλήματα που βίωνε το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού της Κέρκυρας, εξαιτίας του φεουδαλικού τρόπου κατανομής της γης. Στα κατάστιχα του ναού του Αγίου Στεφάνου οι ταξικές αυτές διακρίσεις προκύπτουν έμμεσα από το πλήθος των αναφερόμενων προσώπων που δηλώνονται ως γεωργοί, τους λίγους που χαρακτηρίζονται ως κτηματίες και τους ελάχιστους που παρουσιάζονται, μέσα στις πράξεις, με τον τίτλο του ευγενούς.

Στο έργο του Σ. Καρύδη «Ορθόδοξες Αδελφότητες και Συναδελφικοί Ναοί στην Κέρκυρα (15^{ος}-19^{ος} αι.)», τέλος, παρουσιάζεται η λειτουργικότητα του θεσμού των Αδελφάτων και η εξ αυτού απορρέουσα σύνδεση συγκεκριμένων οικογενειών με τον κάθε συναδελφικό ναό. Το στοιχείο αυτό είναι σημαντικό, από την άποψη ότι αιτιολογεί το γεγονός ότι τα κατάστιχα του Αγίου Στεφάνου δεν αποδίδουν την συνολική δημογραφική κίνηση του Σκριπερού, εφόσον τηρούνταν και άλλα αντίστοιχα κατάστιχα στους ναούς του χωριού.

3.Το κατάστιχο των πράξεων γεννήσεων και βαπτίσεων - περιγραφή του κατάστιχου.

Το κατάστιχο καταγραφής γεννήσεων και βαπτίσεων του ναού του Αγίου Στεφάνου φυλάσσεται στο γραφείο της ομώνυμης Ενορίας στο Σκριπερό, σε φάκελο με την ένδειξη «Γεννήσεις -19^{ος} αιώνας». Το κατάστιχο, το οποίο έχει διασωθεί σε αρκετά καλή κατάσταση, είναι διαστάσεων 30x21cm και αποτελείται από εβδομήντα τρία φύλλα, συμπεριλαμβανομένου και του εξωφύλλου, επάνω στο οποίο έχουν πρόχειρα σημειωθεί κάποιες οικονομικές συναλλαγές και λογαριασμοί, ενώ έχει χαθεί το οπισθόφυλλο. Τα φύλλα του κατάστιχου δεν είναι όλα από το ίδιο είδος χαρτιού, στοιχείο που δείχνει ότι η συρραφή του είναι ερασιτεχνική και δεν έχει αγοραστεί από κάποιο κατάστημα. Φύλλα από χονδρό, καλής ποιότητας, χαρτί εναλλάσσονται με πολύ λεπτά φύλλα, τα οποία αφήνουν το μελάνι να περάσει στην άλλη όψη τους, προξενώντας έτσι σοβαρή δυσκολία στην ανάγνωση του κειμένου. Παρόλη την ανομοιογένεια της ποιότητας του χαρτιού που το απαρτίζει και τις αναπόφευκτες φθορές του χρόνου, οι σελίδες φέρουν σαφή και συνεχόμενη απαρίθμηση των καταχωρημένων πράξεων βάπτισης, οι οποίες ανέρχονται συνολικά σε εκατό εβδομήντα μία, με την ένδειξη η καθεμιά τους «Αριθμός τάξεως», πριν τον αριθμό της κάθε πράξης και δίπλα την λέξη «προτότηπον».

Έως και την πράξη με αριθμό 119, αφιερώνεται μια σελίδα του κατάστιχου για κάθε πράξη, ενώ στη συνέχεια αρκετές από τις σελίδες περιλαμβάνουν δύο καταχωρήσεις. Οι βαπτίσεις αυτές πραγματοποιήθηκαν στο Σκριπερό από τις 22 Ιανουαρίου 1841 έως τις 20 Οκτωβρίου του 1863, σε διάστημα δηλαδή που υπερβαίνει την εικοσαετία.

Από τις εκατόν εβδομήντα μία πράξεις του κατάστιχου, μελετήθηκαν για την εργασία αυτή οι πρώτες εκατόν εννέα πράξεις, σύμφωνα με την σειρά που απαντώνται, οι οποίες συντάχθηκαν από τις 22 Ιανουαρίου του 1841 έως τις 3 Δεκεμβρίου του έτους 1855. Στο χρονικό διάστημα αυτό, έχουν διασωθεί πλήρως και οι καταγραφές των γάμων και των κηδειών που τελέστηκαν από τους εφημέριους του ναού του Αγίου Στεφάνου και δηλώθηκαν στα αντίστοιχα κατάστιχα της εκκλησίας αυτής.

3.1 Η τυπολογία των καταγραφών

Για να δοθεί η εικόνα του περιεχομένου των πράξεων γεννήσεων – βαπτίσεων που περιλαμβάνονται στο κατάστιχο, παρατίθεται εδώ ενδεικτικά το κείμενο της πρώτης καταχώρησης που απαντάται:

«Κερκύρα την ημέραν ηκοσιδίω του μηνός ιουναναρίου του έτους
χιλίων οκτακοσίων τεσσαράκοντα μία εις ενέργειαν, του ισχύοντος νόμου ο υπογε-
γραμμένος εφημέριος της εκκλησίας· αγίου προτομάρτηρος Στεφάνου εις χορίον
σκριπερό εξεκαθαρίζι οτοι, ενεφανίστη ο κύριος αναστάσιος φοτηνός υός του αν-
δρέου ετών τριάκονταδίω καταστάσεος κτηματίας γενιμένος ης χορίον σκριπερό
και κάτηκος ης το ίδιον χορίον και του επαρουσίασεν εν βρέφος άρρεν φύλου εξε-
καθαρίζοντας ότι το αυτό νήπιον εγεννίθι εκ της φώτως λούβρο νομίμου γινής ε-
τών ηκοσιεξι θιγατρός του παναγιότη γενιμένις εις χορίον σκριπερό την ημεραν τε-
τάρτη του μηνός τας ένδεκα ιουνίου του έτους χιλίων οκτακοσίων τεσσαράκοντα
μία τας ώρας έξι της αυγίς εις ηδιαν ηκίαν του οποίου εδόθι όνομα σπινίδων και
αναδεκτη εκ της ιεράς κολυμβίθρας ι ανάδοχον κινίαν χριστινι γινύ του ευγενούς
κινίου νικολάου, σαούλυ εκ ταύτης τις νίσου τον κοριφόν.

Η παρούσα πράξις εσυντάχθη ης την παρουσίαν των μαρτήρων κινίων ιωάννου τζιλι-
μπάρι ποτέ γεωργίου και κύριον διμήτριον τζιλιμπάρι ποτέ ιακώβου ο μεν πρότος ε-
τών τριάκοντα οκτώ καταστάσεος γεωργικός γεννιμένος εις χορίον σκριπερό ο δε
δεύτερος ετών ογδωκοντα καταστασεος κτηματίας γεννιμένος εις χορίον, σκριπερό
οι οποίοι υπογράφουν με τον ανοθεν εφημέριον κε δηλωτήν

ο εφημέριος ανδρέας ιερευσ τζιλιμπάρις ποτέ ιερέος νικολάου

ο Δηλωτής · (υπάρχει διαγραμμένη υπογραφή και επάνω της η λέξη «απέθανε»)

ο μαρτηρας Δημήτριος τζιλιμπάρης

ο μαρτηρας Ιωάννης Τζιλιμπάρις

ανδρέας ιερεύς τζιλιμπάρις.⁵⁹

Η καταγραφή παρουσιάζει, εκτός από την όχι ασυνήθιστη κατά την εποχή εκείνη α-
νορθογραφία και ένα προφανές λάθος στην αναφορά του μήνα γέννησης του βρέφους.
Αναφέρεται ο μήνας Ιούνιος του 1841, ενώ η πράξη συντάσσεται τον Ιανουάριο του

⁵⁹ πράξη 1

1841. Με δεδομένο ότι η δήλωση γίνεται πράγματι τον Ιανουάριο, όπως προκύπτει από τις επόμενες αριθμημένες καταχωρήσεις των πράξεων βάπτισης, που έγιναν κατά τους επόμενους μήνες, φαίνεται πως εκ παραδρομής έχει γραφεί ο Ιούνιος αντί για τον Ιανουάριο. Άρα το βρέφος γεννήθηκε στις 11 Ιανουαρίου του 1841.

Το ίδιο κείμενο, το οποίο αποτελεί, δήλωση βάπτισης και ταυτόχρονα γέννησης, επαναλαμβάνεται σχεδόν πανομοιότυπα και στις εκατόν εβδομήντα μία καταχωρήσεις που περιλαμβάνονται στο κατάστιχο. Μικρές αλλαγές, με παράλειψη ή προσθήκη κάποιων λέξεων απαντώνται αρκετές φορές, χωρίς όμως η όλη διατύπωση να αποκλίνει από τον γενικό αυτό τύπο. Κάποιες, όχι σημαντικές, τροποποιήσεις στην χρησιμοποιούμενη ορολογία παρατηρούνται από την πράξη 104 και στη συνέχεια, μολονότι και οι πράξεις αυτές έχουν συνταχθεί, όπως οι περισσότερες του υπό μελέτη κατάστιχου, από το ίδιο πρόσωπο τον ιερέα Ανδρέα Τζιλιμπάρι. Συγκεκριμένα, στη πράξη με αριθμό 104 ο μόνιμα χρησιμοποιούμενος έως τότε ρηματικός τύπος «εξεκαθαρίζοντας», με τον οποίο υποδηλώνεται σε όλες ανεξαιρέτως τις προηγούμενες καταγραφές η ανακοίνωση της γέννησης του βρέφους από τον πατέρα του, αντικαθίσταται με το «εκδηλών». Επίσης, αλλάζει το ρήμα από την τυποποιημένη έκφραση: «Η παρούσα πράξις εσυντάχθη» και αντικαθίσταται από το «κατεστρώθη». Επίσης στο σημείο των υπογραφών η λέξη «Ο Δηλωτής», που αναφέρεται στον πατέρα του βρέφους, αντικαθίσταται με την λέξη «Ο Εμφανισθείς». Στην πράξη 108 επαναλαμβάνεται η παλαιότερη καθιερωμένη ορολογία και από την 109 έως και το τέλος του κατάστιχου χρησιμοποιούνται και πάλι οι όροι που εισήχθησαν στην πράξη 104.

3.2 Το νομικό πλαίσιο των πράξεων γεννήσεων - βαπτίσεων

Χαρακτηριστική είναι η διατύπωση «εις ενέργειαν του ισχύοντος νόμου», η οποία ακολουθεί την αναγραφή της ημερομηνίας και της χρονολόγησης στην εισαγωγική φράση της κάθε πράξης. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στα Επτάνησα υπήρχαν αρκετές, τόσο εκκλησιαστικές όσο και πολιτικές, διατάξεις σχετικά με την τήρηση ληξιαρχικών πράξεων και τη λεπτομερή καταγραφή των στοιχείων τους.

Από το έτος 1841 και συγκεκριμένα από την 1η Μαΐου, τέθηκε σε ισχύ ο Ιόνιος Αστικός Κώδικας, ένα ολοκληρωμένο νομοθέτημα, βασισμένο στα νομικά δεδομένα των ευρωπαϊκών χωρών και το εθιμικό δίκαιο των Επτανήσων, το οποίο σε μεγάλο βαθμό συνέχισε να ισχύει σε αυτά και μετά την ένωσή τους με το ελληνικό κράτος. Ο

Κώδικας συντάχθηκε στα ιταλικά, που ήταν η επίσημη γλώσσα του Ιόνιου κράτους και το έτος 1851 τυπώθηκε στα ελληνικά, από το Κυβερνητικό Τυπογραφείο των Ιονίων Νήσων. Η πλήρης ονομασία του είναι: «Codice Civile degli Stati Uniti delle Isole Ionie». ⁶⁰

Σύμφωνα με το άρθρο 60 του Κώδικα, ⁶¹ κάθε γέννηση αναγγέλλεται μέσα σε διάστημα 60 ημερών από τον τοκετό στον ιερέα ο οποίος πρόκειται να βαφτίσει το βρέφος. Η ανακοίνωση γίνεται την ώρα της τέλεσης του βαπτίσματος και η γέννηση αναγγέλλεται από τον πατέρα ή από τη μητέρα. Από τις πράξεις που μελετήθηκαν, μόνο σε δύο ⁶² δηλώνει το παιδί η μητέρα, επειδή ο πατέρας είχε αποβιώσει πριν τη γέννησή του. Υπάρχει και η περίπτωση της πράξης 43, στην οποία το νεογέννητο δηλώνεται από τον θείο του, αδελφό του πατέρα του, ο οποίος πέθανε πριν το τοκετό. ⁶³

Ο ιερέας, όταν βαπτίσει το βρέφος συντάσσει τη γεννητήρια πράξη, η οποία υπογράφεται από αυτόν, δύο μάρτυρες και τον γονέα που ανήγγειλε τη γέννηση. Αν ο γονιός ή οι μάρτυρες δεν ξέρουν ή δεν μπορούν να υπογράψουν, αυτό σημειώνεται από τον ιερέα στο σημείο των υπογραφών. Αξιοσημείωτο είναι, πως ο ανάδοχος δεν χρειάζεται να υπογράψει.

Όπως προκύπτει από το κατάστιχο, ο αριθμός των κατοίκων του χωριού που δεν γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση, στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, είναι μεγάλος. Στο σύνολο των εκατόν εννέα καταχωρήσεων που μελετήθηκαν, μόνον οι έξι έχουν όλες τις απαιτούμενες υπογραφές, του ιερέα, του πατέρα και των δύο μαρτύρων. Στις υπόλοιπες, για τουλάχιστον ένα ή - συνήθως- και για περισσότερα από τα τρία, εκτός του ιερέα, άτομα που χρειάζεται να υπογράψουν, υπάρχει δίπλα στο όνομά τους, στην θέση των υπογραφών, η ένδειξη «αγράμματος».

Στο άρθρο 62, προβλέπεται ο ιερέας να σημειώνει στην γεννητήρια πράξη το έτος, τον μήνα, την ημέρα, την ώρα και τον τόπο της γέννησης, το φύλο του βρέφους, τα ονόματα που του δόθηκαν, τα επίθετα, τα πατρώνυμα και την κατοικία των γονέων, των μαρτύρων και των αναδόχων. ⁶⁴ Ο ιερέας που βάπτισε το βρέφος, οφείλει μέσα σε 15 μέρες, σύμφωνα με το άρθρο 64, να παραδώσει στο ληξίαρχο της

⁶⁰ Σίμου Κ. Μπαλάνου, *Ιόνιος Αστικός Κώδικας*, εν Αθήναις 1867. Εισαγωγικό Σημείωμα.

⁶¹ Στο ίδιο. σ.18

⁶² πράξεις 35,55

⁶³ Στην πράξη 43, η συγγένεια του δηλώσαντος το βρέφος Δημητρίου Μιτζίλα του Σπυρίδωνος, με τον πατέρα του παιδιού Πέτρο Μιτζίλα, δεν αναφέρεται. Προκύπτει όμως από την συνεξέτασή της με την πράξη 11 του κατάστιχου, όπου εκεί κατά την γέννηση άλλου παιδιού του Πέτρου Μιτζίλα αναφέρεται ότι το πατρώνυμό του είναι Σπυρίδων.

⁶⁴ Σίμου Κ. Μπαλάνου, ο. π. σ. 20.

νήσου αντίγραφο της πράξης, υπογεγραμμένο από αυτόν. Ο ληξίαρχος θα τη μεταγράψει, «αμέσως εις επίτηδες βιβλίον, κρατούμενον διπλόν».⁶⁵

Ο Ιόνιος Κώδικας αναφέρει στο άρθρο 63, ότι τα ονόματα των γονέων καταγράφονται μόνον αν είναι παντρεμένοι ή αν είναι ελεύθεροι από κάθε γαμικό δεσμό, δεν είναι δηλαδή παντρεμένοι με κάποιο άλλο πρόσωπο. Σε αντίθετη περίπτωση, διευκρινίζεται ότι το όνομα του πατέρα και το όνομα της μητέρας αναφέρονται, μόνον αν οι ίδιοι συναινούν στην αναγραφή. Το ίδιο άρθρο απαγορεύει κάθε αναφορά στους γονείς, όταν πρόκειται για παιδιά που γεννήθηκαν από αιμομιξία ή μοιχεία.⁶⁶

Στις πράξεις που μελετήθηκαν, δεν απαντάται κάποια τέτοια περίπτωση. Σε όλες υπάρχει η σημείωση ότι η μητέρα του βρέφους είναι νόμιμη σύζυγος του πατέρα. Το στοιχείο αυτό καθόριζε σε μεγάλο βαθμό τη ζωή του παιδιού τη συγκεκριμένη εποχή, σχετικά με τα κληρονομικά του δικαιώματα, και την κοινωνική αντιμετώπισή του.

Ο Ιόνιος Κώδικας δεν προβλέπει την αναγραφή στις γεννητήριες πράξεις της ηλικίας των γονέων, όμως σε όλες τις πράξεις που μελετήθηκαν υπάρχει η πληροφορία αυτή, αν και τα λάθη είναι συχνά. Έτσι, στην πράξη με αριθμό 9 που συντάχθηκε το Σεπτέμβριο του 1841, ο πατέρας του δηλωθέντος παιδιού, Σπυρίδων Κλήμης του ποτέ Νικολάου, αναφέρεται ότι είναι 26 ετών και η μητέρα του, Ελένη Τζιλιμπάρι του ποτέ Σταμάτη, ετών 25. Στην πράξη με αριθμό 38 η οποία συντάχθηκε το Σεπτέμβριο του 1843, ο Σπυρίδων Κλήμης του ποτέ Νικολάου, αναφέρεται ότι είναι ετών 36 και η σύζυγός του 28. Δυο χρόνια αργότερα τον Γενάρη του 1845, στην πράξη με αριθμό 47, ο Σπυρίδων Κλήμης του ποτέ Νικολάου αναφέρεται ετών 33 και η Ελένη Τζιλιμπάρι 30. Ενώ στην πράξη με αριθμό 72 τον Νοέμβριο του 1847 ο Σπυρίδων Κλήμης του ποτέ Νικολάου, αναφέρεται 32 ετών και η σύζυγός του και πάλι 30. Τέλος στην πράξη 89 το Φεβρουάριο του 1851, ο ίδιος πατέρας αναφέρεται ως ετών 38 και η μητέρα 35. Περίπτωση συνωνυμίας, που θα ήταν αρκετά πιθανή σε χωριά στα οποία απαντώνται λίγα σχετικά επίθετα, εδώ αποκλείεται όχι μόνο εξαιτίας του ονοματεπώνυμου και του πατρώνυμου της μητέρας τα οποία βεβαιώνουν πως πρόκειται για την ίδια οικογένεια, αλλά κυρίως λόγω του επαγγέλματος του πατέρα, που είναι Συμβολαιογράφος. Παρόμοια είναι και η περίπτωση των πράξεων 29 και 37 όπου στην πρώτη, στις 8 Νοεμβρίου του 1842, γράφεται ότι το νήπιο: «εγεννίθι εκ της ελένης γραμένης [...] ετών ηκοσιπέντε, θυγατρός του χαραλάμπη γεννιμένης ης χορίον σιναράδων» και

⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 21

⁶⁶ Στο ίδιο.

στην δεύτερη, στις 21 Νοεμβρίου του 1843, σημειώνεται πως το παιδί «εγεννήθη εκ της ελένης γραμένη [...] ετών ηκοσιτεσάρων θυγατρός του ποτέ χαραλάμπη γεννημένης εις χορίον σιναράδων».

Τα συγκεκριμένα παραδείγματα, στα οποία εντοπίζονται ανακρίβειες σχετικά με την ηλικία των αναφερομένων προσώπων, παρατίθενται ενδεικτικά. Κατά τη σύγκριση των καταγραφών στα τρία κατάστιχα, εντοπίζονται και πολλές άλλες παρόμοιες περιπτώσεις.

3.3 Οι ιερείς συντάκτες των πράξεων

Οι εκατόν εννέα πράξεις βάπτισης που καταχωρήθηκαν στο κατάστιχο του ναού του Αγίου Στεφάνου κατά την δεκαπενταετία 1841-1855, παρατηρείται ότι υπογράφονται από δύο ιερείς. Ο πρώτος είναι ο Ανδρέας Τζιλιμπάρις και ο δεύτερος ο Ζαχαρίας Τζιλιμπάρις και οι δύο αναφέρονται ως εφημέριοι της «εκκλησίας αγίου πρωτομάρτυρος Στεφάνου». Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι από τις εκατόν εννέα πράξεις βαπτίσεων, οι ενενήντα τέσσερεις έχουν συνταχθεί από τον ιερέα Ανδρέα Τζιλιμπάρι και μόνο δεκαπέντε από τον Ζαχαρία Τζιλιμπάρι. Όμως από τις καταχωρίσεις που συνέταξε ο Ανδρέας Τζιλιμπάρις, αυτός έχει υπογράψει τις εβδομήντα έξι και οι υπόλοιπες δεκαοκτώ έχουν υπογραφεί από τον Ζαχαρία, προφανώς γιατί εκείνος θα τέλεσε το μυστήριο της βάπτισης. Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί, ότι όπως συμπεραίνεται και από τις μελετώμενες πράξεις βαπτίσεων, το μυστήριο της βάπτισης ετελείτο κατά κανόνα στο σπίτι του βρέφους. Η συνήθεια αυτή διατηρήθηκε, σε ελάχιστες περιπτώσεις και με προϋπόθεση την επίκληση λόγων υγείας του βρέφους, έως και τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα σε χωριά του νησιού, ακόμα και μέσα στην πόλη της Κέρκυρας.

Οι γραφικοί χαρακτήρες των δύο αυτών ιερέων διαφέρουν σε μεγάλο βαθμό. Τα γράμματα του Ανδρέα Τζιλιμπάρι μοιάζουν με τυπογραφικά στοιχεία και κατά συνέπεια η εικόνα των χειρογράφων του είναι απόλυτα συμμετρική και το κείμενο διαβάζεται άνετα, ακόμα και από έναν αναγνώστη που δεν έχει καμία εμπειρία στη μελέτη χειρογράφων. Στις πράξεις μάλιστα του Αντρέα Τζιλιμπάρι, είναι ευδιάκριτη η αντίθεση του δικού του τρόπου γραφής με τις υπογραφές των μαρτύρων οι οποίοι, αν δεν ήταν αγράμματοι, οπωσδήποτε υπέγραφαν με τον συνηθισμένο για την εποχή δυσανάγνωστο γραφικό χαρακτήρα. Το αποτέλεσμα είναι ότι στις καταχωρήσεις του ιερέα Ανδρέα Τζιλιμπάρι, στο σημείο των υπογραφών, δίνεται η εικόνα ότι οι μάρτυρες υπογράφουν σε έντυπο κείμενο. Ο ίδιος ιερέας συνηθίζει στις περισσότερες από τις πράξεις που

έχει συντάξει, να σημειώνει το όνομά του στο κάτω μέρος της σελίδας, «Εφημέριος Ανδρέας ιερέυς Τζιλιμπάρις», εκτός από την υπογραφή του που βρίσκεται στο τέλος της κάθε καταχώρησης, μαζί με τις υπογραφές του πατέρα και των δύο μαρτύρων.

Οι υπόλοιπες πράξεις που έχουν καταχωρηθεί και υπογραφεί από τον ιερομόναχο Ζαχαρία Τζιλιμπάρι παρουσιάζουν τον δυσανάγνωστο σήμερα, για τους μη εξοικειωμένους, γραφικό χαρακτήρα που απαντάται στα περισσότερα χειρόγραφα της εποχής.

3.4 Η ανθρωπογεωγραφία των γονέων που παρουσιάζονται στο κατάστιχο.

Στις περισσότερες πράξεις παρατηρείται ότι ο πατέρας του βρέφους είναι κάτοικος του Σκριπερού και έχει γεννηθεί στο χωριό αυτό. Όσον αφορά την μητέρα, ενδέχεται να κατάγεται από κάποιο άλλο χωριό και να έχει εγκατασταθεί στο Σκριπερό λόγω του γάμου της, ενώ δεν απαντάται στις πράξεις που μελετώνται η περίπτωση να κατάγεται η σύζυγος από περιοχή εκτός της Κέρκυρας.

Υπάρχουν και δύο περιπτώσεις που ο πατέρας έχει γεννηθεί σε άλλο χωριό της Κέρκυρας, αλλά η οικογένεια είναι εγκατεστημένη στον τόπο καταγωγής της συζύγου, η οποία είναι γεννημένη στο Σκριπερό. Στην κερκυραϊκή ορολογία, ο σύζυγος τότε αποκαλείται «σώγαμπρος». Έτσι στις πράξεις 17 του 1842 και 49 του 1845, δηλώνονται τα παιδιά του Ιωάννη Αγάθου που έχει γεννηθεί στους Λιαπάδες και φέρεται εγκατεστημένος στο Σκριπερό όπου γεννήθηκε η σύζυγος του Ελένη Λούβρου. Επίσης στην πράξη με αριθμό 18 του 1842 ο Σταμάτης Άνθης γεννημένος στο χωριό Καστελάνοι, κατοικεί στο Σκριπερό, από όπου κατάγεται η σύζυγος του Μαργαρίτα Τζιλιμπάρη.

Τέλος, στην πράξη 61 του 1846 ο Δημήτριος Πουλής, που έχει γεννηθεί στο χωριό Λιαπάδες και η σύζυγός του Κερκύρα Κωνστάντη που γεννήθηκε στους Δουκάδες, κατά την δήλωση της γέννησης του τέκνου τους αμφότεροι φέρονται ως κάτοικοι Σκριπερού.

Εξαίρεση στο κανόνα της καταγωγής των γονέων από την Κερκυραϊκή ύπαιθρο απαντάται μόνο σε δύο περιπτώσεις.

Η πρώτη είναι στην πράξη 23 του 1842, όπου εκεί «ο κύριος σπυρίδων κωκνικώδες υιός του κώκα [...] γεννημένος εις χωρίον παλάσα» δηλώνει το βρέφος που γεννήθηκε «εκ της μαρίας, νομίμου γυνής [...] θυγατρός του ποτέ πολύμερου δημουλιάτη γεννημένης εις χωρίον παλάσα». Εδώ και οι δύο γονείς έχουν γεννηθεί στην Παλάσα⁶⁷ και

⁶⁷ Η Παλάσα είναι χωριό της Αλβανίας, στην ευρύτερη περιοχή της Χειμάρρας, όπου έως σήμερα είναι έντονη η παρουσία της Ελληνικής μειονότητας.

έχουν εγκατασταθεί στο Σκριπερό, «εις ηδίαν ηκίαν του ευγενούς σφυρίδωνος πετρίτη», πιθανότατα με βάση τα δεδομένα της εποχής ως εργαζόμενοι στα κτήματα του Πετρίτη. Έτσι το παιδί τους, το «αναδέχθη, εκ της ιεράς κολυμβήθρας ο κύριος σφυρίδων πετρίτης ποτέ γεώργιου, κάτηκος ης την χώρα». Όπως θα φανεί και στην παρουσίαση των πράξεων θανάτου, στο Σκριπερό, στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα διέμεναν κάποιες οικογένειες από την περιοχή της Βορείου Ηπείρου, οι οποίες είχαν έλθει πιθανότατα για να εργαστούν σε αγροτικές δουλειές όπως συνηθίζονταν τη συγκεκριμένη εποχή στην κερκυραϊκή ύπαιθρο.⁶⁸

Η δεύτερη περίπτωση που ο πατέρας δεν κατάγεται από την Κέρκυρα και η μητέρα έχει γεννηθεί σε προάστιο της πόλης, εντοπίζεται στην πράξη 92, όπου δηλώνεται ότι «εμφανίσθη ο κύριος αναστάσιος σουλιώτης υιός του ποτέ μάρκου ετών πενήκοντα [...] γεννημένος εις το πρῶαστιον σαρόκο και κάτοικος εις χορίον σκριπερό και του επαρουσίασε εν βρέφος αρσενικόν φύλου εξεκαθαρίζοντας ότι το αυτό νήπιον εγεννήθη εκ της κυρίας αναστασίας πλατανιώτισσα νομήμου αυτού γιγής ετών τεσσαράκοντα θυγατρός του ποτέ κωνσταντή γεννημένης εις το πρῶαστιον σαρόκο». Για τον Αναστάσιο Σουλιώτη, θα γίνει εκτενέστερη αναφορά και στη συνέχεια.

Η μικρή και κλειστή κοινωνία του χωριού, διευρύνεται από κάποιους νέους κατοίκους οι οποίοι εγκαθίστανται σε αυτήν. Όσο για τη σύνδεσή τους με το συγκεκριμένο ναό του Αγίου Στεφάνου, ο ιερέας του οποίου βαπτίζει και δηλώνει τα παιδιά τους, φαίνεται να προκύπτει στην περίπτωση του Σουλιώτη λόγω της βάπτισης στο Σκριπερό, στην οποία είχε παραστεί ως ανάδοχος, εννέα χρόνια πριν τη γέννηση του δικού του παιδιού, στην δήλωση της οποίας μάλιστα διευκρινίζεται ότι κατάγεται «από ήπηρον».⁶⁹ Στην περίπτωση του Κωνικώδη, η συσχέτιση με το συγκεκριμένο ναό πρέπει να οφείλεται στον εργοδότη του και ανάδοχο του βρέφους του, τον Σφυρίδωνα Πετρίτη, ο οποίος αν και φέρεται ως «κάτηκος ης την χώρα»⁷⁰ εντούτοις έχει κατοικία και στο Σκριπερό, στην οποία διαμένουν οι γονείς του βρέφους.

3.5 Η ανθρωπογεωγραφία των αναδόχων στο κατάστιχο

⁶⁸ Γερ. Χυτήρης, *Η Κέρκυρα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, Κοινωνική Δομή και Πολιτική Έκφραση, Δημόσια Οικονομία, Ιδιωτική Οικονομία*, Κέρκυρα 1988.σ.14

⁶⁹ πράξη 21

⁷⁰ πράξη 23

Στην πλειοψηφία τους οι ανάδοχοι, στις βαπτίσεις που μελετήθηκαν, είναι κάτοικοι Σκριπερού. Υπάρχουν όμως και εικοσιπέντε καταχωρήσεις, στις οποίες ο ανάδοχος αναφέρεται ως κάτοικος άλλης περιοχής. Στον αριθμό αυτό περιλαμβάνεται και η πράξη 21, στην οποία ανάδοχος είναι ο γνωστός ήδη Αναστάσιος Σουλιώτης, που αργότερα φαίνεται και αυτός ως κάτοικος Σκριπερού. Οι εκτός Σκριπερού ανάδοχοι, είτε είναι κάτοικοι της πόλεως της Κέρκυρας και των προαστίων της, είτε ζουν σε γειτονικά με το Σκριπερό χωριά, όπως η Κορακιάννα⁷¹ και οι Δουκάδες,⁷² αλλά και πιο μακρινά όπως οι Καβαδάτες⁷³ και οι Άγιοι Δέκα.⁷⁴ Υπάρχει και μια περίπτωση όπου ο ανάδοχος κατάγεται από την ηπειρωτική Ελλάδα, «από χορίον μουρσιά (;) της στερεάς».⁷⁵ Η ανάδοχος της πράξης 5 τέλος, φέρεται κάτοικος εξωτερικού «και ανεδέχθη εκ της ιεράς κολυμβήθρας από την ανάδοχον κυρίαν σεραφήνα γινή του ιωάννου κιντζίλα ποτέ ιωσήφ από ανκώνα».

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το πώς αποκαλείται η ομώνυμη με το νομό πόλη της Κέρκυρας, στις πράξεις που σημειώνουν πως ο ανάδοχος κατοικεί εκεί. Εκτός από μία καταγραφή, σύμφωνα με την οποία ο ανάδοχος είναι «κάτοικος ης την χώρα»,⁷⁶ προσωνυμία πού χρησιμοποιείται για την πρωτεύουσα του νησιού ακόμη και σήμερα, η πόλη αναφέρεται ως «πολιτεία των Κορυφών»⁷⁷ ή «πόλη των Κορυφών».⁷⁸ Υπάρχει όμως και η κάπως αόριστη διατύπωση «εκ ταύτης τις νίσου των κορυφών».⁷⁹ Σε επτά βαπτίσεις που οι ανάδοχοι φέρονται ως κάτοικοι προαστίων, αναφέρονται συγκεκριμένα οι περιοχές Ποταμός,⁸⁰ Μαντούκι⁸¹ και Σαρόκο.⁸² Προφανώς, στα χρόνια που έχουν μεσολαβήσει τα όρια της πόλης της Κέρκυρας άλλαξαν κατά πολύ. Το Σαρόκο, που σήμερα αποτελεί ένα από τα κεντρικότερα σημεία της πόλης, χαρακτηρίζεται στις πράξεις ως «προάστιον», δεδομένου ότι βρισκόταν έξω από τα οχυρωματικά έργα που περιέκλειαν την παλιά πόλη της Κέρκυρας έως την κατεδάφισή τους, σύμφωνα με τον σχετικό όρο που έθεσε η Αγγλία προκειμένου να πραγματοποιηθεί η ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα.⁸³

⁷¹ πράξεις 16,37,49,63,69,77.

⁷² πράξη 11

⁷³ πράξη 28

⁷⁴ πράξη 22

⁷⁵ πράξη 52

⁷⁶ πράξη 23

⁷⁷ πράξεις 35,98,99

⁷⁸ πράξη 4, 61

⁷⁹ πράξη 1

⁸⁰ πράξεις 26,27,68

⁸¹ πράξεις 8,29,47

⁸² πράξη 32

⁸³ Λένα Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947)*, εκδόσεις Καστανιώτη, 2000, σ. 181-185.

3.6 Πληροφορίες που παραδίδονται για τους αναδόχους

Μολονότι τα επαγγέλματα των ανάδοχων δεν καταγράφονται, εντούτοις υπάρχει δυνατότητα άντλησης κάποιων πληροφοριών από τα στοιχεία που παραθέτει το κατάστιχο, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της πράξης 23, όπου φαίνεται ότι ο Σπυρίδων Πετριτής που βάπτισε το παιδί των Βορειοηπειρωτών που έμεναν στο σπίτι του στο Σκριπερό, ανήκε στην τάξη των ευγενών.

Η πράξη 99 επίσης, δίνει την μαρτυρία ότι το παιδί μιας οικογένειας που ήταν «καταστάσεως γεωργικής», βαπτίστηκε από ανάδοχο ο οποίος ήταν ιδιαίτερα ευυπόληπτο πρόσωπο: «από τον, ανάδοχον κυριον, σινιόρ σπιρίδων δετορον μάνεσι του ποτέ κυρίου θωμά εκ της πολυτής τον κοριφών». Όπως συνηθίζεται να αναγράφεται για όλα τα αναφερόμενα στην κάθε πράξη πρόσωπα -τον πατέρα, τη μητέρα, τον ανάδοχο και τους μάρτυρες- έτσι και για τον Σπυρίδωνα Μάνεση υπάρχει το «κύριος» αλλά προστίθεται και το «σινιόρ», τονίζοντας την κοινωνική αναγνώριση του συγκεκριμένου προσώπου και το «δετόρος» που φανερώνει πως ήταν γιατρός. Χαρακτηριστικό είναι επίσης το ότι, πριν από το όνομα του «ποτέ» πατέρα του, Θωμά, προστίθεται και πάλι το «κύριος», προσφώνηση που ενώ γενικά δεν χρησιμοποιείται για τους νεκρούς, όπου τίθεται, απηχεί το υψηλό status της οικογένειας.

Ότι ο ανάδοχος ανήκει στην τάξη των ευγενών σημειώνεται και στην πράξη 1, όπου ως ανάδοχο αναφέρει την «κιρίαν χριστηνι γινύ του ευγενούς κιρίου νικολάου, σαούλυ εκ ταύτης τις νίσου τον κοριφών». Στην περίπτωση όμως αυτή και η οικογένεια του βρέφους ήταν ευκατάστατη, αφού ο πατέρας του δηλώνεται «καταστάσεως κτηματίας».

Δεν είναι ασυνήθιστο να βαπτίζουν μέλη μιας οικογένειας, περισσότερα από ένα παιδιά μιας άλλης οικογένειας. Στις πράξεις 94 στις 26/2/1852 και 95 στις 21/11/1853, γράφεται αντίστοιχα: «και αναδέχθη εκ της ιεράς κοληβίνθρας από την ανάδοχον κυρία ζαφιρούλα θυγάτηρ του ποτέ θεοτόκι μανεσι από το παρόν χοριον» και «και αναδέχθη εκ της ιεράς κοληβίνθρας από τον ανάδοχον κύριον σπιρίδων μάνεσι του ποτέ κυρίου θεοτόκι από το παρόν χοριον». Τα παιδιά που βαπτίστηκαν σύμφωνα με τις παραπάνω πράξεις από τα αδέλφια Μάνεση, είναι και μεταξύ τους αδέλφια. Γονείς τους είναι ο Γεώργιος Κλήμης του Νικολάου και η Σταματέλα Φωτεινού του Χριστοδούλου. Στο μεσοδιάστημα των είκοσι και πλέον μηνών, της γέννησης των δύο παιδιών της

οικογένειας Κλήμη, δεν μεσολαβεί καμία άλλη καταχώρηση και ο χρόνος αυτός είναι το μέγιστο κενό από βαπτίσεις διάστημα, κατά την υπό μελέτη περίοδο. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει πως το χωριό δεν βαπτίστηκαν αλλά βρέφη, των οποίων τα ονόματα θα καταγράφηκαν σε κατάστιχα άλλου ναού στο Σκριπερό.

Τα δύο αδέλφια, ο Σπυρίδων και η Ζαφειρούλα Μάνεση αλλά και ο πατέρας τους Θεοτόκης καταγράφονται ως ανάδοχοι σε οκτώ συνολικά βαπτίσεις⁸⁴ κατά την χρονική περίοδο 1841-1855. Παρά το γεγονός ότι πράξεις δεν παρέχουν κάποια συγκεκριμένη πληροφορία, εντούτοις είναι σαφές ότι η οικογένεια Μάνεση είναι αρχοντική. Ο Μάνεσης Θεοτόκης, πατέρας του Σπυρίδωνα και της Ζαφειρούλας, αναφέρεται ως γιος «του ποτέ κυρίου Σπυρίδωνος από το προάστιον μαντούκι και κάτοικος εις χορίον σκριπερό».⁸⁵ Η πληροφορία ότι η οικογένεια Μάνεση διέμενε τόσο στο Μαντούκι όσο και στο Σκριπερό, τους εμφανίζει σαν ευκατάστατους κατόχους κτηματικής περιουσίας, πού έχουν κατοικία και στο προάστιο Μαντούκι της πόλης της Κέρκυρας.

Το επίθετο Μάνεσης αναφέρεται, σε άλλη μία βάπτιση την ίδια εποχή στο Σκριπερό, όπου ανάδοχος είναι ο Αυγουστίνος Μάνεσης του Σπυρίδωνος, κάτοικος και αυτός Μαντουκιού.⁸⁶

Στην πράξη 26, στις 23/10/1842, στην βάπτιση του παιδιού του Αρσένιου Μιτζίλα, ανάδοχος είναι ο Κλουδάς Σπυρίδων του Φραντζέσκου από τον Ποταμό και στην πράξη 27, στις 25/10/142, η Αγγελική Ραψομανίκη, «γυνή του κυρ φραντζέσκου κλουδά εκ το προάστιον του ποταμού» είναι ανάδοχος του παιδιού του Γεωργίου Κρητικού. Μητέρα και γιός βαπτίζουν δύο παιδιά, διαφορετικών οικογενειών, το ίδιο χρονικό διάστημα. Η Αγγελική Ραψομανίκη πέντε χρόνια αργότερα, στην πράξη 68 παρίσταται, σαν ανάδοχος ενός παιδιού και πάλι της οικογένειας του Γεωργίου Κρητικού.

Οι πράξεις με τους αριθμούς 36, 87 και 101, αναφέρουν τον Βικέντιο Κορωνάκη του Παύλου ως ανάδοχο τριών αδελφών, του Σπυρίδωνος, του Γεωργίου και του Βικέντιου αντίστοιχα, παιδιών του Παναγιώτη Κορωνάκη του Σταμάτη και της Διαμαντίνας Τζιλιμπάρι του Αντωνίου.

Στο κατάστιχο καταγράφεται και μία περίπτωση γέννησης διδύμων αδελφών, τα οποία βαπτίζει ο ίδιος ανάδοχος. Πρόκειται για τα παιδιά του Τζιλιμπάρι Σπυρίδωνα του Παναγιώτη και της Κρητικού Αναστασίας του Σπυρίδωνα, που γεννήθηκαν στις

⁸⁴ πράξεις 25,39, 46.47,54,67,72,89.

⁸⁵ πράξη 54

⁸⁶ πράξεις 29 και 99

20/3/1851 και βαπτίστηκαν στις 15/4/1851, σύμφωνα με τις πράξεις 90 και 91, παίρνοντας αντίστοιχα τα ονόματα Πέτρος και Ανδρέας από τον ανάδοχο τους Κορωνάκη Δημήτριο.

Τέλος, στην πράξη 28, ανάδοχος ήταν ο μοναχός Ονούφριος Μακρής, από το χωριό Καβαδάτες. Σύμφωνα με την εκκλησιαστική παράδοση απαγορεύεται μετά την τέλεση της μοναχικής του κουράς κάποιος να γίνει ανάδοχος σε βάπτιση, εκτός αν υπάρχει μεγάλη ανάγκη.⁸⁷ Στην προκειμένη περίπτωση, είτε ο μοναχός Ονούφριος και ιερείς του Σκριπερού αγνοούσαν την παράδοση αυτή, είτε ο Ονούφριος έστω και αν ζούσε ως καλόγερος σε κάποια εκκλησία δεν είχε καρεί μοναχός, πράγμα αρκετά συνηθισμένο στην Κέρκυρα μέχρι και τις τελευταίες δεκαετίες του εικοστού αιώνα.

3.7 Η κοινωνική διαστρωμάτωση των αναφερομένων στις πράξεις προσώπων

Σε κάθε πράξη βάπτισης, καταγράφεται εκτός των άλλων στοιχείων, το επάγγελμα του πατέρα του παιδιού και τα επαγγέλματα των δύο μαρτύρων που συνυπογράφουν. Είναι χαρακτηριστική η λεπτομέρεια πως μόνο δύο πράξεις, η 35 και η 55, στις οποίες σημειώνεται πως ο πατέρας του βρέφους έχει πεθάνει, είναι αυτές που αναφέρουν το επάγγελμα της μητέρας. Στις άλλες γίνεται λόγος για το επάγγελμα των ανδρών, του πατέρα δηλαδή και των δύο μαρτύρων, οι οποίοι σε όλες ανεξαιρέτως τις πράξεις είναι άντρες.

Τα επαγγέλματα τα οποία απαντώνται στις μελετώμενες πράξεις βάπτισης του Σκριπερού, δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερη ποικιλία. Εναλλάσσεται η απασχόληση, η οποία δηλώνεται με τη λέξη «καταστάσις», του κτηματία με αυτή του γεωργού. Οπωσδήποτε ο όρος «κατάσταση» που χρησιμοποιείται σε όλες τις πράξεις κυριολεκτεί, αφού το επάγγελμα εξέφραζε και την γενικότερη κοινωνική κατάσταση ενός ανθρώπου. Ως κτηματίας αναφέρεται ο γαιοκτήμονας, ενώ ως γεωργός αυτός που εργάζεται στα κτήματα άλλων. Έτσι απαντάται στις πράξεις η ένδειξη «καταστάσεως κτηματίας» ή «καταστάσεως γεωργικής», με την δεύτερη περίπτωση να υπερτερεί αριθμητικά, δεδομένου ότι οι εκτάσεις της γης ανήκαν σε λίγους, με αποτέλεσμα η πλειονότητα του λαού να εργάζεται σκληρά και να αποδίδει σχεδόν εξ ολοκλήρου τα έσοδα από τις καλλιέργειες στους κατόχους των κτημάτων. Είναι άλλωστε γνωστό, ότι κατά την εποχή που συντάχθηκαν οι μελετώμενες πράξεις, το ποσοστό των κατοίκων της Κέρκυρας που

⁸⁷ Νικοδήμου Αγιορείτου. *Πηδάλιον*, εκδόσεις Βασ. Ρηγόπουλου, Θεσσαλονίκη 1982, σ.187.

απασχολούνταν στη γεωργία, έφθανε στο 81,23%,⁸⁸ με τα ελαιόδεντρα να αποτελούν το βασικό καλλιεργούμενο είδος.⁸⁹

Στην πράξη με αριθμό 16, ένας από τους μάρτυρες αναφέρεται ως «καταστάσεως γεωργικής ητε επιστιμονικής». Η περιγραφή θα μπορούσε να σημαίνει πως εργαζόταν σε αγροτικές δουλειές έχοντας παράλληλα πραγματοποιήσει κάποιες σπουδές, αν δεν υπήρχε η ένδειξη «αγράμματος» στο σημείο που θα έπρεπε να υπογράψει.

Εξαίρεση από την ενασχόληση με τη γη, απαντάται στις πέντε καταχωρήσεις με τις βαπτίσεις των παιδιών του Σπυρίδωνα Κλήμη, ο οποίος σημειώνεται στις πράξεις 9 και 38 ως «καταστάσεως νοταρικής», στην πράξη 47 «καταστάσεως επιστημονικής» και στις πράξεις 72 και 89 «καταστάσεως συμβολαιογραφίας».

Υπάρχουν ακόμη άλλες δύο καταχωρήσεις με επάγγελμα διαφορετικό από το συνηθισμένο των γεωργικών ασχολιών. Στην πράξη 92, συνταγμένη το 1851, ο πατέρας του βρέφους αναφέρεται ότι είναι «καταστάσεως χαυρικής». Η ίδια διατύπωση απαντάται και στη πράξη 96, του 1853, όπου «καταστάσεως χαυρικής» φέρεται ο ανάδοχος. Με την ονομασία «χαύρος», στα χωριά της Κέρκυρας αποκαλούνταν παλαιότερα ο σιδηρουργός. Ο «χαύρος» σύμφωνα με τη πράξη 92 είναι ο ήδη γνωστός «αναστάσιος σουλιώτης υιός του ποτέ μάρκου», τον οποίο η πράξη 96 τον αναφέρει σαν «σουλιοίτη». Εμφανίζεται και στις δύο πράξεις ως κάτοικος Σκριπερού και ότι έχει γεννηθεί στο προάστιο Σαρόκο. Ο Αναστάσιος Σουλιώτης δηλώνεται ως ανάδοχος και στην, κατά περίπου δέκα χρόνια προγενέστερη, πράξη 21 του έτους 1842 του ίδιου κατάστιχου. Εκεί δεν αναγράφεται το επάγγελμά του, επειδή γενικά δεν αναφέρεται στις πράξεις το επάγγελμα του αναδόχου, το επίθετο Σουλιώτης όμως σημειώνεται με την σωστή του γραφή και αναφέρεται η καταγωγή του: «από τον ανάδοχον, αναστάσιον σουλιώτη ποτέ μάρκου, από ήπηρον». Μπορούμε επομένως να συμπεράνουμε, πως ο συγκεκριμένος γεννήθηκε στο -τότε- προάστιο της πόλης της Κέρκυρας Σαρόκο, όπου θα διέμεναν οι προερχόμενοι από την Ήπειρο γονείς του και εργαζόταν στην ύπαιθρο της Κέρκυρας ως σιδηρουργός. Κάποια χρονική στιγμή, πριν το 1851, εγκαταστάθηκε με την επίσης γεννημένη στο Σαρόκο σύζυγό του Αναστασία στο Σκριπερό. Στο χωριό αυτό είχαν ήδη αποκτήσει δεσμούς «κουμπαριάς», και ενώ κατοικούσαν εκεί απέκτησαν το βρέφος το οποίο δηλώνεται στην Πράξη 92. Ο Σουλιώτης δύο χρόνια αργότερα, το 1853, βάπτισε και το βρέφος της πράξης 96, όμως, κατά

⁸⁸ Δ. Ανωγιάτης-Pele, Κωσταντίνος Δουκάκης, *Οικονομικά και Δημογραφικά Χαρακτηριστικά του Κερκυραϊκού Ε-
λαιώνα (19^{ος} -20^{ος} αιώνας*, επιμέλεια Αθανασοπούλου Ιωάννα, Νοέμβριος 2014, σ.33

⁸⁹ Στο ίδιο, σ.22

παρέκκλιση από την συνηθισμένη για τους αναδόχους τακτική, αναφέρεται σε αυτήν και το επάγγελμά του.

4. Το κατάστιχο των πράξεων γάμου - περιγραφή του κατάστιχου

Το κατάστιχο καταγραφής των γάμων του ναού του Αγίου Στεφάνου στο Σκριπερό, φυλάσσεται στο γραφείο της Ενορίας σε φάκελο με την ένδειξη «Γάμοι -19^{ος} αιώνας». Όπως το κατάστιχο των βαπτίσεων για το οποίο έγινε λόγος στην προηγούμενη ενότητα, έτσι και αυτό της καταγραφής των γάμων της ίδιας περιόδου, δεν αποτελείται από ομοιόμορφα φύλλα, αλλά έχουν συρραφτεί για την κατασκευή του τρία τουλάχιστον διαφορετικά είδη χαρτιού, όπως φαίνεται στις λίγες σελίδες που διασώθηκαν από αυτό. Το διαστάσεων 28,5x20 κατάστιχο, έχει πλέον μόνο 15 φύλλα και δεν σώζεται καθόλου το εξώφυλλό του. Στα φύλλα που έχουν διατηρηθεί, οι καταγραφές γάμων ανέρχονται στις τριάντα και είναι συνεχόμενες από την 1η έως και την 30ή.

Η πρώτη πράξη που καταγράφεται, έχει ημερομηνία 12 Ιανουαρίου 1841 και η τελευταία που απαντάται στη διάρκεια της μελετώμενης δεκαπενταετίας, καταχωρήθηκε στις 25 Οκτωβρίου του 1853 με αύξοντα αριθμό 26. Οι υπόλοιπες τέσσερις (27- 30) που βρίσκονται στα δύο τελευταία φύλλα του κατάστιχου, περιλαμβάνουν γάμους που τελέστηκαν το έτος 1856. Επομένως εδώ, θα παρουσιαστούν όσα στοιχεία προκύπτουν από τις πρώτες 26 πράξεις. Όπως ακριβώς και στο κατάστιχο των βαπτίσεων, υπάρχει και σε αυτό των γάμων, στο επάνω αριστερό μέρος της κάθε σελίδας, η ένδειξη «Αριθμός τάξεως» και ακολουθεί ο αύξων αριθμός της καταχώρησης. Δίπλα συνήθως, ή και στο κάτω μέρος της σελίδας απαντάται η ένδειξη «πρωτότηπον».

Οι καταγραφές καλύπτουν μία ολόκληρη σελίδα η καθεμία, με μοναδική εξαίρεση τη σελίδα που περιέχει την 21η πράξη, στο κάτω μέρος της οποίας σημειώνεται πολύ συνοπτικά και η τέλεση στις 11 Ιουλίου 1848 του γάμου ενός κατοίκου του Σκριπερού, που έγινε στο ναό του Αγίου Νικολάου της Κορακιάνας, από όπου καταγόταν η νύφη. Εκεί γράφεται: «έγιναν τα χαρτηά εκ της εφημερίας της άνωθεν μονής και έλαβε την άδειαν από την ιεράν καγγελαρίαν, ο εφημέριος της άνοθεν, εκκλησίας και το εριγιστράρισε⁹⁰ εις το πρωτότηπον της αυτής εκκλησίας του αγίου νικολάου».

4.1 Η τυπολογία των καταγραφών

⁹⁰Ρεγγιστράρω: καταχωρώ, από το ιταλικό *registrare*, *Κερκυραϊκό λεξικό 5000 λέξεων*, <https://kerkiraiholexiko.blogspot.com/search?updated-max=2008-07-02T08:00:00-07:00&max-results=7>.

Στη συνέχεια, για να δοθεί η εικόνα του περιεχομένου των πράξεων γάμου που περιλαμβάνονται στο κατάστιχο, παρατίθεται ενδεικτικά το κείμενο της πρώτης καταχώρησης που απαντάται:

«Αξιωματικώς της Αστικής Τάξεως, Κατεγράφη εις βιβλίον. Κέρκυρα την ημέραν Δώδεκα του μηνός Ιαννουαρίου του έτους χιλίων οκτακοσίων τεσσαράκοντα μηα εις ενέργειαν του ισχύοντος Νόμου ο υπογεγραμμένος Εφημέριος της εκκλησίας Αγίου Προτομάρτιρος Στεφάνου χορίον Σκριπερό, εξεκαθαρίζη ότι αφ' ου έλαβον χόραν αι τρεις προκυρίξης Αρραβωνοστεφάνοσεν εις πρότον γάμον τον Κύριον Γεόργιον λούβρον υιον του φότιου ετών τριάκοντα γεννημένον εις χορίον Σκριπερό και κάτικος εις το αυτό χορίον με την Κυρίαν Αικατερίνην Μιχαλά εις πρότον Γάμον θυγατέρα του ποτέ Νικολάου ετών ήκοσι οκτώ γεννημένην εις χορίον Σκριπερό και κάτηκην εις το ίδιον χορίον ευλόγησε τον γάμον την ημέραν Κυριακήν δώδεκα του τρέχοντος Μηνός και έτους εις την παρουσίαν των Μαρτύρων Κυρίων πανωσιότατον Γενάδιον Τζιλιμπάρην του Δημητρίου και Κύριον Σπυρίδων λούβρον ποτέ Κωνσταντί Ο μεν πρότος ετών τεσσαράκοντα τριών Καταστάσεως Ιερατικής γεννημένος εις το αυτό χορίον και ο δεύτερος ετών πεντίκωντα Καταστάσεως Γεωργικής γεννημένος εις το αυτό χορίον.

Η παρούσα πράξης υπεγράφη παρά ημών Εφημερίου του Γαβρού Νύμφης και Μαρτίρων. Ο Εφημέριος Ανδρέας Ιερεύς Τζιλιμπάρης.

Γεόργιος λούβρος Αγράμματος

Αικατερίνη Μιχαλά Αγράμματα

Ο μάρτις Γενάδιος Τζιλιμπάρης

Ο μάρτις Σπυρίδων λούβρος αγράμματος».⁹¹

Παρατηρείται ότι οι πρώτες δέκα πράξεις γάμων που βρίσκονται στο συγκεκριμένο κατάστιχο και οι οποίες έχουν γραφεί από τον ιερομόναχο Ζαχαρία, έχουν ως κεφαλίδα την πρόταση: «Αξιωματικώς της Αστικής Τάξεως. Κατεγράφη εις βιβλίον». Ακολουθούν, στα φύλλα που έχουν διασωθεί, άλλες είκοσι πράξεις. Οι περισσότερες από αυτές τις είκοσι, εκτός από την 14η, την 20ή και την 21η, είναι γραμμένες από τον ιερέα Ανδρέα Τζιλιμπάρι, ο οποίος, από την πράξη 11 που αρχίζει να γράφει στο κατάστιχο και εξής, παραλείπει την παραπάνω φράση. Το ίδιο συμβαίνει και στις τρεις πράξεις που παρεμβάλλονται αργότερα, γραμμένες από το χέρι του Ζαχαρία. Το αν αυτή η διαφοροποίηση οφείλεται σε κάποια εντολή τροποποίησης του τύπου των πράξεων, ή

⁹¹ πράξη 1

απλώς δεν θεωρήθηκε από τον Ανδρέα Τζιλιμπάρι και αργότερα και από τον Ζαχαρία απαραίτητη η προσθήκη αυτή, είναι οπωσδήποτε ένα ερώτημα το οποίο εντείνει η παρατήρηση, ότι η αλλαγή αυτή εμφανίζεται την ίδια ακριβώς χρονική περίοδο και στις καταγραφές του κατάστιχου των πράξεων θανάτου, το οποίο έχει γραφεί από τους ίδιους ιερείς.

Κατά τα άλλα, το κείμενο επαναλαμβάνεται σχεδόν αυτούσιο στις υπόλοιπες σελίδες του κατάστιχου, εξαιρουμένων προφανώς των στοιχείων των προσώπων που πρωταγωνιστούν σε κάθε πράξη.

Στην παραπάνω καταγραφή υπογράφει ως μάρτυρας και άλλος ένας κληρικός που φέρει το πολύ συνηθισμένο στους κατοίκους του Σκριπερού επίθετο Τζιλιμπάρις. Μετά τον ιερέα Ανδρέα και τον ιερομόναχο Ζαχαρία, είναι ο τρίτος ιερωμένος που απαντάται με αυτό το επίθετο. Πρόκειται για τον «πανωσιότατον Γενάδιον Τζιλιμπάριν», ο οποίος, όπως προκύπτει από τον τίτλο «πανοσιότατος» που του αποδίδεται, ανήκε και αυτός όπως και ο Ζαχαρίας Τζιλιμπάρις στην τάξη των ιερομόναχων.

4.2 Το νομικό πλαίσιο των πράξεων γάμου

Οι πράξεις γάμου συντάσσονται «εις ενέργειαν του ισχύοντος νόμου». Ο Ιόνιος Αστικός Κώδικας περιέχει αρκετά άρθρα τα οποία ρυθμίζουν λεπτομερώς τα σχετικά με την σύναψη του γάμου, και των νομικών υποχρεώσεων που απορρέουν από αυτόν. Πιο συγκεκριμένα, εκτός από τα άρθρα 69-73⁹² τα οποία αναφέρονται αναλυτικά στα στοιχεία που πρέπει να περιλαμβάνονται στις γαμικές πράξεις, τα άρθρα 141-215⁹³ ρυθμίζουν τις προϋποθέσεις της σύναψης του γάμου, τα εξ αυτού απορρέοντα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των συζύγων, καθώς και τα σχετικά με το διαζύγιο. Επίσης τα άρθρα 1304-1382,⁹⁴ αναφέρονται στο θέμα της προίκας και γενικά στις οικονομικές σχέσεις των συζύγων.

Ο ιερέας που τέλεσε τον γάμο οφείλει, σύμφωνα με το άρθρο 69, να συντάξει στο βιβλίο του την πράξη γάμου, η οποία πρέπει να περιλαμβάνει: Το όνομα, το επίθετο, την ηλικία, τον τόπο γέννησης και κατοικίας αμφοτέρων των συζύγων, τα ονόματα, τα επίθετα και την κατοικία των γονέων τους, ότι έγιναν οι σχετικές κηρύξεις ή υπήρξε απαλλαγή από αυτές, τα ονόματα, τα πατρώνυμα, τα επίθετα, την ηλικία και την

⁹²Σίμου Κ.Μπαλάνου, *Ιόνιος Αστικός Κώδικας*, εν Αθήναις 1867, σ. 25-27.

⁹³ Στο ίδιο, σ. 49-71.

⁹⁴ Στο ίδιο, σ.332-349.

κατοικία των μαρτύρων και την ημέρα και τον τόπο τέλεσης του γάμου. Στο άρθρο 156 διευκρινίζεται ότι οι μάρτυρες πρέπει να είναι άρρενες.

Αφού συνταχθεί η πράξη, υπογράφεται από τον ιερέα που τέλεσε το γάμο, τους συζύγους και τους μάρτυρες αν ξέρουν να γράφουν, αλλιώς σημειώνεται ότι δεν γνωρίζουν γραφή. Μέσα σε διάστημα 15 ημερών από την τέλεση του γάμου, ο ιερέας οφείλει να διαβιβάσει στον ληξίαρχο ακριβές αντίγραφο της συγκεκριμένης πράξης.

Σε όλες τις πράξεις σημειώνεται πως, πριν από την τέλεση του μυστηρίου του γάμου «έλαβαν χώρα αι τρεις προκηρύξεις». Επειδή ενδέχεται να υπάρχουν εμπόδια, «κωλύματα» όπως ονομάζονται, για την σύναψη κάποιου γάμου, όπως ή ύπαρξη στενής συγγένειας μεταξύ των μελλονύμφων ή προηγούμενος, μη διαλυμένος νόμιμα γάμος, σύμφωνα με το άρθρο 153 του Ιονίου Κώδικα,⁹⁵ έπρεπε να προηγούνται της τέλεσης του γάμου τρεις διαδοχικές κηρύξεις, οι οποίες γίνονταν κατά διαταγή «του αρχηγού της εκκλησίας» στους ναούς, με τον τρόπο και κατά τον χρόνο που θα όριζε αυτός, εκτός αν θεωρούσε ότι: «διά λόγους ισχυρούς και δικαίους» μπορούν να παραληφθούν όλες, ή κάποιες από τις τρεις αυτές κηρύξεις. Η τακτική αυτή αποσκοπούσε στην ενημέρωση της τοπικής κοινωνίας για τον γάμο που επρόκειτο να τελεστεί, ώστε αν κάποιος γνώριζε την ύπαρξη κωλύματος, να το γνωστοποιήσει. Το άρθρο 155 προβλέπει επίσης ότι αν ο γάμος δεν πραγματοποιηθεί μέσα σε έξι μήνες από την τελευταία κήρυξη, οι τρεις κηρύξεις επαναλαμβάνονται από την αρχή.⁹⁶ Σύμφωνα ακόμη με το άρθρο 156, ο γάμος τελείται ενώπιον δύο τουλάχιστον μαρτύρων, ανδρών, υπηκόων των Ιονίων νήσων και ενηλίκων.⁹⁷

Στις πράξεις σημειώνεται ότι ο ιερέας «αρραβωνοστεφάνωσε» τους νεόνυμφους. Στην ακολουθία του γάμου τελούνται συνημμένες, δύο ανεξάρτητες ακολουθίες. Η ακολουθία του αρραβώνα και η ακολουθία του στεφανώματος. Επειδή η τέλεση του αρραβώνα με εκκλησιαστική τελετή σε χρόνο προγενέστερο από το στεφάνωμα, θα δημιουργούσε νομικής φύσεως πρόβλημα στην περίπτωση που χώριζε το ζευγάρι, απαγορεύεται από την εκκλησία η χωριστή τους τέλεση.⁹⁸ Την ταυτόχρονη τέλεση των δύο αυτών ακολουθιών τονίζουν και οι πράξεις γάμου με την διατύπωση «αρραβωνοστεφάνωσε». Το ίδιο νόημα έχει και το άρθρο 145 του Ιονίου Κώδικα, που διευκρινίζει ότι η μνηστεία δεν δημιουργεί καμία νομική υποχρέωση, ούτε για να πραγματοποιηθεί ο

⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 52.

⁹⁶ Στο ίδιο.

⁹⁷ Στο ίδιο.

⁹⁸ Παντελεήμων Ροδόπουλος., *Μαθήματα Κανονικού Δικαίου*, εκδοτικός οίκος Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1980, σελ.224

γάμος, ούτε για να δοθεί οποιαδήποτε παροχή έχουν υποσχεθεί μεταξύ τους οι μνηστευμένοι.⁹⁹

Αναφορά γίνεται στις γαμικές πράξεις για τον καθένα από τους δύο συζύγους ξεχωριστά, σχετικά με το αν είναι πρώτη ή δεύτερη φορά που συνάπτουν γάμο. Το εκκλησιαστικό Δίκαιο κάνει αποδεκτή την σύναψη έως και τριών γάμων στο άτομο, με την προϋπόθεση βέβαια να έχουν διαλυθεί νόμιμα, λόγω θανάτου ή διαζυγίου οι προηγούμενοι γάμοι του. Στις είκοσι έξι πράξεις που μελετώνται από το κατάστιχο γάμων του ναού του Αγίου Στεφάνου, υπάρχουν επτά περιπτώσεις κατά τις οποίες ο ένας από τους δύο συζύγους έρχεται σε δεύτερο γάμο, ενώ για τον άλλο είναι ο πρώτος. Συγκεκριμένα, απαντώνται πέντε περιπτώσεις¹⁰⁰ στις οποίες αυτός που τελεί δεύτερο γάμο είναι ο άντρας και δύο¹⁰¹, στις οποίες είναι η γυναίκα.

Μάλιστα για τον Ανδρέα Σαβανή «...υιόν του ποτέ Στεφάνου ετών εικοσιεπτά...», στον γάμο του οποίου με την Μαρία Παγιάτη του Θωμά αναφέρεται η πράξη 26 με ημερομηνία 25/10/1853 και με την επισήμανση ότι για τον γαμπρό είναι ο δεύτερος γάμος, είναι σαφές ότι ο πρώτος γάμος του είχε πάψει να ισχύει λόγω θανάτου. Στο κατάστιχο της καταχώρησης των θανάτων, αναφέρεται με αριθμό πράξης 84 και ημερομηνία 6/11/1852, ο θάνατος της πρώτης του συζύγου «...Μαρίας Τζιλιμπάρι ...ετών ηκοσιωκτώ θιγάτηρ του ποτέ αναστασίου ποτέ πέτρου και γινή του ανδρέου σαβανί ποτέ στεφάνου...». Τέλος, απαντάται ακόμα και μία πράξη,¹⁰² στην οποία και για τους δύο συζύγους ο δηλούμενος είναι ο δεύτερος γάμος. Στην περίπτωση αυτή και οι δύο νεόνυμφοι βρίσκονται σε προχωρημένη ηλικία. Ο σύζυγος είναι 70 ετών και η σύζυγος 50.

4.3 Οι ιερείς συντάκτες των πράξεων

Οι τριάντα πράξεις γάμου που υπάρχουν στο κατάστιχο έχουν συνταχθεί από τους δύο γνωστούς ήδη, από το κατάστιχο των βαπτίσεων του Αγίου Στεφάνου, ιερείς. Τον ιερομόναχο Ζαχαρία Τζιλιμπάρι και τον ιερέα Ανδρέα Τζιλιμπάρι. Από αυτές, οι είκοσι υπογράφονται από τον ιερέα Ανδρέα Τζιλιμπάρι και μόνον οι εννέα από τον

⁹⁹ Σίμου Κ.Μπαλάνου, *Ιόνιος Αστικός Κώδικας*, εν Αθήναις 1867, σελ. 49

¹⁰⁰ πράξεις 4, 6, 16, 24, 26.

¹⁰¹ πράξεις 9, 10.

¹⁰² πράξη 8

ιερομόναχο Ζαχαρία Τζιλιμπάρι. Η πράξη όμως με αριθμό 9, υπογράφεται από έναν άλλο ιερέα ονομαζόμενο Ιωάννη Τζιλιμπάρι και ο οποίος επίσης αναφέρεται, στην καταγραφή αυτή, ως εφημέριος του Αγίου Στεφάνου. Έτσι στο κατάστιχο απαντάται και τέταρτος κληρικός, κατά την ίδια εποχή και με το ίδιο επίθετο στο Σκριπερό.

Στις υπογραφές του ιερομονάχου Ζαχαρία στο κατάστιχο γάμων, προστίθεται το πατρώνυμό του: «Ζαχαρίας Ιερομόναχος Τζιλιμπάρις του Ανδρέου» ενώ στο κατάστιχο βαπτίσεων σε καμία υπογραφή του δεν αναφέρει πατρώνυμο. Τίθεται το ερώτημα αν ο ιερομόναχος Ζαχαρίας Τζιλιμπάρις του Ανδρέα, είναι γιος του ιερέα Ανδρέα Τζιλιμπάρι. Το σίγουρο είναι πως ο Ανδρέας, ο πατέρας του Ζαχαρία, βρισκόταν εν ζωή αφού το όνομα δεν συνοδεύεται από το «ποτέ». Όμως αν ο Ανδρέας αυτός ήταν ο ιερέας Ανδρέας, το αναμενόμενο θα ήταν να αναγράφει ο Ζαχαρίας πριν το όνομα του πατέρα του την ένδειξη «ιερεύς», όπως συμβαίνει με τον Ανδρέα Τζιλιμπάρι, που συνήθως υπογράφει ως «Ανδρέας ιερεύς Τζιλιμπάρις πότε ιερέως Νικολάου». Παρά την απουσία της λέξης «ιερεύς» πριν από το πατρώνυμο του ιερομονάχου Ζαχαρία, δεν θα ήταν άστοχο να θεωρηθεί ότι αυτός είναι πράγματι γιος του ιερέα Ανδρέα, λαμβάνοντας υπόψη αφενός το σύννηθες να υπάρχει οικογενειακή παράδοση στην ιεροσύνη, την οποία παράδοση ιδιαίτερα ενίσχυε ο θεσμός των Αδελφάτων και αφετέρου το γεγονός ότι ο Ζαχαρίας, στα κείμενα που έχει συντάξει και στα τρία κατάστιχα, συχνά παραλείπει κάποια από τα ζητούμενα στις πράξεις στοιχεία. Στο κατάστιχο των γάμων όπως και των βαπτίσεων και των θανάτων, υπάρχουν αρκετές πράξεις οι οποίες καταγράφονται από έναν από τους δύο αυτούς ιερείς και υπογράφονται από τον άλλο, ο οποίος προφανώς είχε τελέσει την ιεροπραξία. Η πιθανολογούμενη σχέση πατέρα και γιού, θα εξηγούσε επαρκώς την συνεργασία αυτή.

4.4 Η ανθρωπογεωγραφία των προσώπων που αναφέρονται στις πράξεις γάμου

Όσον αφορά την καταγωγή των προσώπων που συνάπτουν τους γάμους, στο σύνολο των είκοσι έξι πράξεων, στις δεκαέξι αμφότεροι οι σύζυγοι φέρονται ότι κατάγονται από το Σκριπερό και κατοικούν στο χωριό αυτό. Υπάρχουν επίσης και οκτώ περιπτώσεις, στις οποίες ο σύζυγος είναι Σκριπεριάτης ενώ η σύζυγος κατάγεται από άλλο χωριό. Τα χωριά από τα οποία κατάγονται οι «νύφες» είναι: Αρκαδάδες¹⁰³,

¹⁰³ πράξη 3

Συναράδες¹⁰⁴, Αλειμματάδες¹⁰⁵, Αυλιώτες¹⁰⁶, Άγιος Μάρκος¹⁰⁷ και Μάρμαρο¹⁰⁸. Επειδή το επίθετο και το πατρώνυμο των γυναικών των οποίων οι γάμοι αναφέρονται στις πράξεις 5 και 17 συμπίπτουν, όπως και το χωριό καταγωγής τους που είναι οι Αλειμματάδες, είναι αρκετά πιθανό η «Κυρία αγγελική Κατζαρό [...] θυγατέρα του Νικολάου [...] γεννημένη εις χορίον Αληματάδον» και η «κυρία Μαργαρίτα κατζαρό [...] θυγατέρα του Νικολάου [...] γεννημένη εις χορίον Αλιματάδον», να είναι αδελφές. Το ίδιο φαίνεται να ισχύει και για τις συζύγους στις πράξεις 12 και 26, την «κυρίαν χρισάνθη παγιάτη [...] θυγατέρα του κυρίου θωμά [...] γεννημένην εις χορίον μάρμαρω» και την «κυρίαν μαρία παγιάτη [...] θυγατέρα του θωμά [...] γεννημένην εις χορίον μάρμαρον».

Το ζευγάρι της πράξης 9 αναφέρεται ότι κατοικεί στην Καβρόλιμνη, περιοχή που βρίσκεται εκτός του οικισμού του Σκριπερού, αλλά ανήκει στην κτηματική του περιφέρεια και πήρε το όνομά της από την ομώνυμη μικρή λίμνη¹⁰⁹ που βρίσκεται στην περιοχή, χωρίς όμως κανένας από τους δύο συζύγους να είναι Σκριπεριάτης. Στη πράξη αυτή, ο σύζυγος κατάγεται από την Κορακιάνα και η σύζυγος από τους Αλειμματάδες. Υπάρχει τέλος μία περίπτωση στην οποία ο γαμπρός φέρεται ως κάτοικος Σκριπερού έχει όμως γεννηθεί στο Μεσολόγγι, ενώ η νύφη γεννήθηκε στο Σκριπερό και κατοικεί «εις το αυτό χορίον».¹¹⁰ Η αναφορά του επαγγέλματος του γαμπρού, ίσως θα βοηθούσε στη διατύπωση κάποιας υπόθεσης σχετικά με τον λόγο εγκατάστασης του στο Σκριπερό, όμως στις πράξεις των γάμων το επάγγελμα του γαμπρού δεν σημειώνεται. Επομένως, το ερώτημα αν ο Μεσολογγίτης Κωνσταντίνος Γερούκης ήλθε στο Σκριπερό λόγω της εργασίας του και εκεί γνώρισε και παντρεύτηκε την Φιώρη Ζηνιάτη, ή αν ο γάμος αυτός ήταν η αιτία να κατοικήσει «εις χοριον σκριπερό»,¹¹¹ παραμένει αναπάντητο.

4.5 Οι νεόνυμφοι και οι μάρτυρες στις πράξεις γάμου

¹⁰⁴ πράξη 4

¹⁰⁵ πράξεις 5, 9 και 17

¹⁰⁶ πράξη 6

¹⁰⁷ πράξη 8

¹⁰⁸ πράξη 12

¹⁰⁹ Στο τμήμα της κτηματικής περιφέρειας του Σκριπερού που βρίσκεται στα αριστερά της εθνικής οδού προς Παλαιοκαστρίτσα και στο ύψος του συγκεκριμένου χωριού, υπάρχουν τρεις μικρές λίμνες, η Καβουρόλιμνη, η Γαϊδαράνα και η Φοντάνα. Για τον λόγο αυτό κατά τη διαίρεση σε Δήμους του Νομού Κέρκυρας το 1866, το Σκριπερό ήταν η έδρα του Δήμου Επιλιμνίων, ο οποίος αριθμούσε 3.000 κατοίκους. Το δε υποθηκοφυλακείο το οποίο μέχρι σήμερα εδρεύει στο Σκριπερό φέρει τον τίτλο Υποθηκοφυλακείο Επιλιμνίων.

¹¹⁰ πράξη 22

¹¹¹ Στο ίδιο

Για τα περισσότερα από τα πρόσωπα που απαιτείται να υπογράψουν στις πράξεις, το γαμπρό, τη νύφη και τους δύο μάρτυρες, σημειώνεται δίπλα στο όνομά τους, στον τόπο των υπογραφών, ότι είναι αγράμματοι. Από τις είκοσι έξι πράξεις, σε καμία δεν υπάρχουν όλες οι απαιτούμενες υπογραφές, στοιχείο που μαρτυρεί το υψηλό επίπεδο αναλφαριθμητισμού των χωρικών στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα. Το σύνολο των υπογραφών που θα έπρεπε να τεθούν από τους νεόνυμφους και τους μάρτυρες, ανέρχεται σε εκατόν τέσσερεις. Υπάρχουν όμως μόνο δεκαέξι υπογραφές συνολικά, ενώ απαντώνται και ένδεκα περιπτώσεις κατά τις οποίες ενώ δεν έχει καταχωρηθεί η ένδειξη αγράμματος δίπλα στο ονοματεπώνυμο, δεν υπάρχει όμως και η αντίστοιχη υπογραφή. Ενδέχεται, ο ιερέας να συνέτασσε σε άλλη χρονική στιγμή το κείμενο της κάθε πράξης και όχι αμέσως μετά την τέλεση του μυστηρίου, οπότε και οι ενδιαφερόμενοι θα υπέγραφαν αργότερα, γεγονός που εξηγεί την έλλειψη κάποιων υπογραφών.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί, ότι καμία από τις υπάρχουσες υπογραφές δεν έχει τεθεί από τη νύφη με αποτέλεσμα, ο -αντικειμενικά- πολύ περιορισμένος αυτός αριθμός πράξεων, να καταδεικνύει 100% αναλφαριθμητισμό στον γυναικείο πληθυσμό της κερκυραϊκής υπαίθρου.

4.6 Η συνήθεια της τέλεσης γάμων κατά την Κυριακή

Καθώς σε όλες τις πράξεις σημειώνεται εκτός από την ημερομηνία και η ημέρα τέλεσης του μυστηρίου του γάμου, είναι σαφές ότι προτιμάται η Κυριακή.¹¹² Στο σύνολο των είκοσι έξι γάμων, για τους είκοσι δύο σημειώνεται ότι ο ιερέας «ευλόγησεν τον γάμον την ημέραν Κυριακήν», ενώ δύο μόνο γάμοι έγιναν Σάββατο¹¹³ και άλλοι δύο ημέρα Πέμπτη.¹¹⁴ Η Κυριακή, ως ημέρα αργίας και εκκλησιαστικά εορτάσιμη, θεωρούνταν γενικά «καλή» ημέρα για την τέλεση γάμων. Την προηγούμενη από τον γάμο Κυριακή, συνήθιζαν να μεταφέρουν με πομπή τα προικιά από το σπίτι της νύφης στο σπίτι του γαμπρού. Οι φτωχοί έκαναν αυτή την μεταφορά την Πέμπτη, πριν από την τέλεση του γάμου.¹¹⁵

Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ, ότι στον ένα από τους γάμους που δηλώνεται το κατάστιχο ότι έγιναν Πέμπτη,¹¹⁶ η νύφη βρισκόταν σε προχωρημένη εγκυμοσύνη όπως

¹¹² Γερ. Χυτήρης, *Τα Λαογραφικά της Κέρκυρας*, έκδοση δεύτερη προσαυξημένη, Κέρκυρα 1991, σ.52

¹¹³ πράξεις 9, 22 (Θανάση, πρέπει να υπάρχει διάκριση μεταξύ των πράξεων στις υποσημειώσεις. Δηλαδή να είναι σαφείς ποιες πράξεις αφορούν του θανάτους, τις γεννήσεις, κ.ο.κ. Να αναγράφεις στις υποσημειώσεις δίπλα από τη λέξη πράξη σε τι αφορά η πράξη.

¹¹⁴ Πράξεις ξ4, 12 (Το ξ τι αφορά;

¹¹⁵ Γερ. Χυτήρης, *Τα Λαογραφικά*, ό. π., σ. 53.

¹¹⁶ πράξη 4

προκύπτει από την πράξη γέννησης¹¹⁷ του παιδιού του ζεύγους. Το γεγονός αυτό, που ήταν επιλήψιμο για τα ήθη της εποχής, θα τους απέτρεπε από την τέλεση ενός πανηγυρικού γάμου. Υπάρχει μάλιστα ένα πρόβλημα στις ημερομηνίες που παραδίδονται στις δύο πράξεις, του γάμου και της γέννησης του παιδιού, του Ιωάννη Τζιλιμπάρι του ποτέ Στεφάνου και της Ελένης Γραμμένου του Χαραλάμπη από το χωριό Συναράδες. Η πράξη γάμου έχει ημερομηνία 29/11 /1841 και η πράξη βάπτισης της κόρης τους Διαμαντίνας, με ημερομηνία 29/12/1841, αναφέρει ως ημέρα γέννησης του παιδιού την 27η Νοεμβρίου του 1841. Επειδή δεν θα υπήρχε περίπτωση ο γάμος του ζεύγους να γίνει δύο ημέρες μετά τον τοκετό, λόγω του ότι η μητέρα δεν είχε «σαραντίσει», οπότε δεν μπορούσε να συμμετάσχει σε κάποια εκκλησιαστική τελετή, είναι φανερό ότι υπάρχει λάθος ή στην ημερομηνία ή στον μήνα γέννησης του βρέφους, που πιθανότατα είναι ο Δεκέμβριος του 1841.

4.7 Η κοινωνική διαστρωμάτωση των αναφερομένων προσώπων στις πράξεις γάμου

Στις πράξεις των γάμων δεν αναφέρεται το επάγγελμα του γαμπρού, αλλά μόνο των δύο μαρτύρων. Όπως συμβαίνει και με τις πράξεις βαπτίσεων, όλοι σχεδόν οι μάρτυρες αναφέρονται ως «καταστάσεως κτηματίας» ή «καταστάσεως γεωργικής» με την δεύτερη κατηγορία να υπερτερεί αριθμητικά, αφού από τους πενήντα δύο μάρτυρες που υπογράφουν τις είκοσι έξι πράξεις, οι σαράντα είναι γεωργοί και οι δέκα κτηματίες. Απομένουν δύο μόνο μάρτυρες, οι οποίοι καταχωρούνται με διαφορετικό επάγγελμα. Στην πράξη με αριθμό 1 ο μάρτυρας είναι, όπως ήδη αναφέρθηκε, «καταστάσεως ιερατικής» και στην πράξη 2 ο μάρτυρας φέρεται ως «καταστάσεως επιστημονικής». Μολονότι δεν διευκρινίζεται περισσότερο το «καταστάσεως επιστημονικής» ο μάρτυρας αυτός είναι εγγράμματος, όπως φαίνεται από το ότι υπογράφει, ενώ τόσο στο κατάστιχο των βαπτίσεων όσο και στο κατάστιχο των θανάτων, απαντώνται περιπτώσεις στις οποίες χαρακτηρίζονται ως καταστάσεως επιστημονικής άνθρωποι που στο σημείο της υπογραφής τους υπάρχει η ένδειξη «αγράμματος». Αυτό σημαίνει ότι ως «επιστήμη», μπορεί να χαρακτηρίζεται την εποχή εκείνη και η εξειδίκευση σε κάποια τέχνη, ή κάποια ενασχόληση.

¹¹⁷ πράξη 12

5. Το κατάστιχο των αποβιωτήριων πράξεων - περιγραφή του κατάστιχου

Το κατάστιχο καταγραφής θανάτων του ναού του Αγίου Στεφάνου, φυλάσσεται στο γραφείο της ομώνυμης Ενορίας στο Σκριπερό, σε φάκελο με την ένδειξη «Θάνατοι - 19^{ος} αιώνας».

Το κατάστιχο καλύπτει το χρονικό διάστημα από τις 6 Ιουλίου του 1841, έως και τις 17 Νοεμβρίου του 1873 και περιλαμβάνει διακόσιες πενήντα μία πράξεις. Έχει διαστάσεις 32x23cm και, όπως και τα δύο προηγούμενα, έχει κατασκευαστεί με την συρραφή διαφορετικών ειδών φύλλων χαρτιού. Το εξώφυλλό του διατηρείται σε καλή κατάσταση με κάποιες φθορές περιμετρικά, αποτελείται δε από λεπτό χαρτόνι, χρώματος -σήμερα- γκρίζου. Στο οπισθόφυλλο είναι εμφανής και συμμετρικά τοποθετημένη η κλωστή, με την οποία συνδέθηκαν τα τμήματα που το αποτελούν. Ανάμεσα από την τελευταία σελίδα του κατάστιχου και το οπισθόφυλλο, βρίσκεται ένα άγραφο φύλλο, από χονδρό χαρτί σκούρου χρώματος. Στις περισσότερες σελίδες υπάρχει μόνο μία καταχώρηση θανάτου, με εξαίρεση τις πράξεις 112- 151, οι οποίες είναι καταχωρημένες ανά δύο ή και τρεις στην ίδια σελίδα. Η σελίδα στην οποία θα έπρεπε να γραφεί η 10η πράξη έχει παραμείνει κενή και η πράξη αυτή είναι καταχωρημένη στην αμέσως επόμενη σελίδα. Από το συγκεκριμένο κατάστιχο, θα μελετηθούν οι πρώτες ενενήντα εννέα πράξεις, οι οποίες χρονολογούνται κατά την δεκαπενταετία 1841 έως 1855.

Όπως και στα δύο προηγούμενα κατάστιχα, υπάρχει και σε αυτό, στο επάνω αριστερό μέρος της κάθε σελίδας, η ένδειξη «Αριθμός τάξεως» και ακολουθεί ο αύξων αριθμός της καταχώρησης. Συνήθως στο κάτω μέρος της σελίδας και ενίοτε στο επάνω, απαντάται η ένδειξη «πρωτότηπον», η οποία παραλείπεται σχεδόν πάντα από την πράξη 152 του έτους 1864, και στο εξής έως το τέλος του κατάστιχου.

5.1 Η τυπολογία των καταγραφών

Στη συνέχεια, παρατίθεται ενδεικτικά το κείμενο της πρώτης καταχώρησης που απαντάται, στο κατάστιχο, ώστε να δοθεί η εικόνα του περιεχομένου των αποβιωτήριων πράξεων.

« Αξιοματικός της Αστικής τάξεως

Κατεγράφη εις βιβλίον, υπό αριθμό

Κερκυραν την ημέραν έξι του Μηνός Ιουλίου του έτους των
χιλίων οκτακοσίων τεσαράκοντα μία εις ενέργειαν του ισχύοντος Νόμου ο υπογε-
γραμμένος Εφημέριος εκκλησίας Αγίου Προτομάρτυρος Στεφάνου εις χορίον Σκρι-
περό αφ' ου εχορηγήθη η άδεια παρά του προεστότος Κυρίου Θεοδόρου Τζιλιμπάριν
ποτέ Πολύμερου έγραψε την παρούσαν περί θανάτου πράξιν συμβάντος του της Στα-
ματέλας Σαβανή την ημέραν Κυριακήν τας ώρας τρις της αυγής του τρέχοντος μηνός
και έτους ετών ευδομήκοντα θυγάτηρ του ποτέ Γεοργίου και της Μητρός της Δημα-
ντίνας γεννημένην εις χορίον Σκριπερό και κάτηκην εις το αυτό χορίον Καταστάσεως
Γεοργικής. Η παρούσα πράξης εγράφθη εις την παρουσίαν των Μαρτύρων Κυρίου
Στεφάνου Σαβανή υιός του ποτέ Αναστασίου και Κυρίου Πέτρου Ρώγια υιός του
ποτέ Παναγιώτου, ο μεν πρότος ετών πενήκοντα έξι γεννημένος εις χορίον Σκριπερό
και κάτηκος εις το αυτό χορίον καταστάσεως γεοργικής ο δε δεύτερος ετών πενήντα
δύο γεννημένος εις χορίον Σκριπερό και κάτικος εις το αυτό καταστάσεως Κτημα-
τίας οι οποίοι υπογράφουν με τον άνοθεν εφημέριον. Ζαχαρίας Ιερομόναχος Τζιλι-
μπάρης υιος του Ανδρέου».¹¹⁸

Ο γενικός αυτός τύπος ακολουθείται κατά την σύνταξη όλων των πράξεων που περιέ-
χονται στο υπό μελέτη κατάστιχο, με ελάχιστες αλλαγές σε μη ουσιώδη σημεία. Ο ιε-
ρέας Ανδρέας Τζιλιμπάρης, λόγου χάρη, από την πράξη 92 και στο εξής, τροποποίησε
την έως τότε ακολουθούμενη διατύπωση: «έγραψε την παρούσαν περί θανάτου πράξιν
συμβάντος του/της (όνομα του νεκρού)», ως εξής: «έγραψε την παρούσα αποβιωτή-
ριον πράξιν αφορώσαν του/της (όνομα του νεκρού) αποτυχόντας την ημέραν». Η
χρήση της νέας αυτής διατύπωσης παγιώνεται σχεδόν αυτούσια μέχρι το τέλος του κα-
τάστιχου, με κάποιον μεταγενέστερο ιερέα να χρησιμοποιεί αντί της λέξης «αποτυχο-
ντας», που χρησιμοποιείται από τον Ανδρέα Τζιλιμπάρι επί ανδρών και γυναικών,
τους όρους «αποβιώσαντος» ή «αποβιωσάσης». Από την ίδια πράξη επίσης, η τυπο-
ποιημένη διατύπωση: «του τρέχοντος μηνός και έτους», που χρησιμοποιείται για την
αποφυγή της επανάληψης της ημερομηνίας μέσα στο κείμενο, τροποποιείται στο εξής
ως: «του οδεύοντος μηνός και έτους».

¹¹⁸ πράξη 1

5.2 Το νομικό πλαίσιο των αποβιωτήριων πράξεων

Η σύνταξη της αποβιωτήριας πράξης, γίνεται από τον ιερέα «εις ενέργειαν του ισχύοντος νόμου», των επιταγών δηλαδή του Ιόνιου Αστικού Κώδικα, και το γεγονός του θανάτου πιστοποιείται εγγράφως από τον προεστό του χωριού ο οποίος είναι σύμφωνα με το άρθρο 74 του Κώδικα,¹¹⁹ ο αρμόδιος να βεβαιώσει τον θάνατο, ώστε να δρομολογηθούν τα της κηδείας και ταφής του νεκρού. Το ίδιο άρθρο προβλέπει ότι για να δώσει ο προεστός την άδεια ταφής, απαιτείται να δει ο ίδιος τον αποθανόντα ώστε να βεβαιωθεί για τον θάνατό του και να παρέλθει ένα εικοσιτετράωρο μέχρι τον ενταφιασμό, εκτός αν υπάρχουν υγειονομικοί λόγοι. Το άρθρο 75 αναφέρεται στην υποχρέωση του εφημερίου να συντάξει την σχετική πράξη «εις επίτηδες βιβλίον», αφού παραλάβει την άδεια ταφής. Η πράξη πρέπει να αναφέρει το όνομα, το επίθετο (παρώνυμο), την ηλικία, τον τόπο κατοικίας του νεκρού, την ημέρα του θανάτου του, αν ήταν έγγαμος ή σε χηρεία, καθώς και τα στοιχεία των μαρτύρων.¹²⁰

Ο ιερέας είχε την υποχρέωση, σύμφωνα με το άρθρο 77 του Ιόνιου Κώδικα, εντός 15 ημερών να παραδώσει στο ληξίαρχο του νησιού ακριβές και υπογεγραμμένο αντίγραφο της αποβιωτήριας πράξης. Στη συνέχεια ο ληξίαρχος θα την μετέγραφε «παρευθύν»¹²¹ στο αντίστοιχο δικό του βιβλίο.

Στη δεκαπενταετία που καλύπτουν χρονικά οι πράξεις που μελετήθηκαν, παρουσιάζονται δύο πρόσωπα ως προεστοί στο Σκριπερό. Ο ένας είναι ο Θεόδωρος Τζιλιμπάρις του Πολύμερου, ο οποίος αναφέρεται στις πρώτες πενήντα μία πράξεις, εκ των οποίων η τελευταία έχει ημερομηνία καταχώρησης την 26η/3/1847 και ο άλλος ο Χριστόδουλος Φωτεινός του Ανδρέου, που αναφέρεται από την πράξη 53 με ημερομηνία 22/9/1847 και μετά. Μεσολαβεί η πράξη με αριθμό 52, στις 8/6/1847, στην οποία ο θάνατος δεν πιστοποιείται από τον τοπικό άρχοντα αλλά από ένα γιατρό, τον «Δετόρ Σαβίλην»¹²² ο οποίος σημειώνεται ότι κατοικεί στο Φέλεκα, τοποθεσία που βρίσκεται στην κτηματική περιφέρεια του Σκριπερού. Η πρόσκληση του γιατρού για να βεβαιώσει τον θάνατο του τετράχρονου Αναστάσιου Λούβρου, ενέργεια που δεν απαντάται σε καμία άλλη από τις πράξεις θανάτου, είναι πιθανόν να οφείλεται είτε στο ότι λόγω

¹¹⁹ Σίμου Κ. Μπαλάνου, *Ιόνιος Αστικός Κώδικας*, εν Αθήναις, 1867, σ. 28

¹²⁰ Στο ίδιο σ. 29

¹²¹ Στο ίδιο σ. 31

¹²² Το 1836 εγκαταστάθηκαν στην Κέρκυρα ως πολιτικοί φυγάδες δύο Ιταλοί γιατροί. Η κατοικία που έκτισαν είναι στην περιοχή που σήμερα είναι γνωστή ως «Γέφυρα των Γιατρών», περίπου ένα χιλιόμετρο πριν τον αγροτικό δρόμο που οδηγεί από τον οικισμό του Σκριπερού, στην περιοχή του Φέλεκα. Τα ονόματά τους ήταν Ατανάσιο Μπασέττι και Τίτο Σαβέλλι και αναφέρεται, πως και οι δύο βοηθούσαν σαν γιατροί τους κατοίκους της περιοχής. <https://www.corfuhistory.eu/?p=2100> Η αναφορά του «Δετόρ Σαβίλην» στην παραπάνω αποβιωτήρια πράξη, προσθέτει μία επιπλέον μαρτυρία για το συγκεκριμένο πρόσωπο.

της μικρής ηλικίας του παιδιού αναζήτησαν οι δικοί του την βοήθεια γιατρού, είτε σε διοικητικό κενό που δημιουργήθηκε από την -για άγνωστο- λόγο αποχώρηση του Θεόδωρου Τζιλιμπάρι από τη θέση του προεστού, έως την ανάληψη του ρόλου αυτού από τον Χριστόδουλο Φωτεινό.

Στις πράξεις θανάτου σημειώνεται και το αν ο αποθανών είχε συνάψει δεύτερο γάμο.¹²³ Η επισημάνση αυτή ήταν χρήσιμη, για την περίπτωση όπου ο επιζών σύζυγος ήθελε να ξαναπαντρευτεί, οπότε εκτός από την αποβιωτήρια πράξη του αποθανόντος συζύγου του, θα χρειαζόταν να εξεταστεί και η πράξη του γάμου τους, για το ενδεχόμενο να ήταν και για τους δύο δεύτερος ή τρίτος γάμος, ώστε να μην ξεπεραστεί το όριο του τρίτου επιτρεπόμενου γάμου. Κυρίως όμως θα διευκόλυνε τυχόν κληρονομικές διευθετήσεις, εφόσον υπήρχαν και τέκνα από προηγούμενο γάμο. Στην πράξη μάλιστα με αριθμό 91 απαντάται η πλεονάζουσα (αφού και οι δύο σύζυγοι ήταν πλέον νεκροί και ο πρώτος γάμος αφορά την σύζυγο και όχι τον σύζυγο) πληροφορία, ότι η Μαρία Μιτζίλα ήταν: «γινή του ποτέ ευσταθίου κλήμη του ποτέ σταμάτη εις πρώτον συνοικέσιον».

Στις αποβιωτήριες πράξεις των έγγαμων γυναικών, ακολουθείται η τακτική να αναγράφεται η νεκρή με το πατρικό της επίθετο και να ακολουθεί η αναφορά του ονοματεπώνυμου του συζύγου, με την συνήθη ένδειξη «του ποτέ», αν ο σύζυγος είχε ήδη αποβιώσει.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, παρά το γεγονός ότι το άρθρο 75 του Ιόνιου Κώδικα, όπως ήδη αναφέρθηκε, προέβλεπε να σημειώνεται στην αποβιωτήρια πράξη αν ο αποθανών ήταν έγγαμος ή σε χηρεία, καμία από τις πράξεις θανάτου ανδρών στο κατάστιχο, δεν παρέχει τέτοια πληροφορία. Αντίθετα, για τις γυναίκες αναφέρεται αν ήταν έγγαμες, καθώς και τα ονόματα των συζύγων τους.

Το γεγονός ότι αναφέρεται για τις γυναίκες αν ήταν έγγαμες, σε συνδυασμό με την αναφορά της ηλικίας της νεκρής, καθιστά δυνατή την εξαγωγή του συμπεράσματος ότι σημαντικός είναι ο αριθμός των γυναικών, άνω των 20 ετών, για τις οποίες δεν προκύπτει η ύπαρξη συζύγου, ανεξάρτητα από το αν αυτός βρίσκονταν στη ζωή κατά τον χρόνο θανάτου της γυναίκας. Συγκεκριμένα, σε σύνολο είκοσι οκτώ γυναικών των οποίων η ηλικία θα καθιστούσε αναμενόμενο το να έχουν παντρευτεί, οι δεκαεννέα μόνο φέρονται ως έγγαμες. Το ποσοστό επομένως των γυναικών που δεν

¹²³ πράξεις 22,55,75,82.

παντρεύτηκαν, αγγίζει το 1/3 του πληθυσμού των γυναικών που πέθαναν στο Σκριπερό από το 1841 έως το 1855, σε ηλικία κατά την οποία αναμενόμενο θα ήταν να έχουν συνάψει γάμο.

Δεδομένου ότι ο γάμος ήταν ο κύριος τρόπος καταξίωσης για την γυναίκα στις μικρές αγροτικές κοινωνίες της εποχής, θα πρέπει να υπήρχαν κάποιοι ειδικοί λόγοι, όπως η έλλειψη της απαραίτητης τότε προίκας, η απόδοση της οποίας προβλεπόταν και από το Νόμο,¹²⁴ η τυχόν κλονισμένη σωματική ή ψυχική της υγεία, ή συνθήκες κοινωνικής απαξίωσης, για να παραμείνει μία γυναίκα ανύπαντρη. Η περίπτωση της προσωπικής επιλογής για αποφυγή του γάμου, δεν ήταν κάτι το συνηθισμένο.

5.3 Οι ιερείς συντάκτες των πράξεων

Όπως στα κατάστιχα των βαπτίσεων και των γάμων, οι πράξεις θανάτου της χρονικής αυτής περιόδου συντάχθηκαν και υπογράφηκαν είτε από τον ιερέα Ανδρέα Τζιλιμπάρι είτε από τον ιερομόναχο Ζαχαρία Τζιλιμπάρι. Από το σύνολο των ενενήντα εννέα πράξεων, οι εβδομήντα τρεις είναι γραμμένες με τον ευανάγνωστο γραφικό χαρακτήρα του ιερέα Ανδρέα Τζιλιμπάρι και οι υπόλοιπες είκοσι έξι από το χέρι του ιερομονάχου Ζαχαρία Τζιλιμπάρι.

Από τις πράξεις που συνέταξε ο Ζαχαρίας, ο ίδιος έχει υπογράψει τις δεκαπέντε και οι έντεκα έχουν την υπογραφή του Ανδρέα, ενώ όσες έχουν γραφεί από τον δεύτερο έχουν όλες την δική του υπογραφή. Στις πρώτες δεκαπέντε από τις πράξεις τις οποίες έχει συντάξει ο ιερομόναχος Ζαχαρίας, απαντάται σαν κεφαλίδα η φράση:

«Αξιοματικός της Αστικής τάξεως Κατεγράφη εις βιβλίον, υπό αριθμό».

Η διατύπωση αυτή παραλείπεται εντελώς τόσο στις υπόλοιπες καταγραφές του ιερομονάχου Ζαχαρία, όσο και σε όλες τις πράξεις τις οποίες έχει συντάξει ο ιερέας Ανδρέας Τζιλιμπάρις, ακριβώς όπως παρατηρείται και στο κατάστιχο των γάμων κατά την ίδια μάλιστα χρονική περίοδο.

5.4 Η ανθρωπογεωγραφία των αναφερομένων στις αποβιωτήριες πράξεις προσώπων

Οι περισσότεροι άνθρωποι των οποίων ο θάνατος έχει δηλωθεί στα κατάστιχα του Αγίου Στεφάνου, κατάγονταν από το Σκριπερό και ήταν κάτοικοι «εις το αυτόν

¹²⁴ Μπαλάνος, ό. π., άρθρα 1304-1382 σ. 332-349

χωρίον», με την έκφραση αυτή να αναφέρεται στον κυρίως οικισμό του χωριού. Το Σκριπερό όμως εκτείνεται σε ευρεία κτηματική περιφέρεια και κάποιοι Σκριπεριάτες ήταν εγκατεστημένοι στην περιοχή των Πουλάδων στα νότια του χωριού. Διοικητικά ένα τμήμα της περιοχής των Πουλάδων ανήκει στο Σκριπερό, υπάρχει όμως και τμήμα που ανήκει στο γειτονικό χωριό της Κορακιάνας. Έτσι οι κάτοικοι των Πουλάδων, έως και σήμερα, διοικητικά όπως και ενοριακά υπάγονται σε ένα από τα δύο αυτά χωριά.

Στην πράξη 51 σημειώνεται: «έγραψε την παρούσαν περί θανάτου πράξιν συμβάντος της Αικατερίνης μωραΐτη [...] ετών ενενήκοντα έξη θυγάτηρ του ποτέ ευσταθίου γυνή του ποτέ θεοφίλη μαυρωμάτη εις δεύτερον σινικέσιον και της μητρός της στεφούλας γεννημένης εις ονομασίαν αρκοκέφαλο και κάτοικι εις χωρίον σκριπερό καταστάσεως γεωργικής». Η σχεδόν αιωνόβια Αικατερίνη Μωραΐτη, η οποία είναι και το μακροβιότερο άτομο που η καταγραφή του θανάτου του απαντάται στην μελετώμενη δεκαπενταετία, είχε γεννηθεί «εις ονομασίαν αρκοκέφαλο». Ίσως ο συντάκτης της πράξης ιερέας Ανδρέας Τζιλιμπάρις να χρησιμοποιεί τον όρο «ονομασία», που δεν υπάρχει στο σημείο αυτό - της αναφοράς δηλαδή του τόπου γέννησης- σε άλλη καταχώρηση, για να δηλώσει ότι πρόκειται για τοπωνύμιο και όχι για χωριό ή ευρύτερη περιοχή. Η τοποθεσία Ακροκέφαλο, όπως είναι σήμερα γνωστή, είναι στους Πουλάδες. Η θανούσα επομένως γεννήθηκε στους Πουλάδες και κατοικούσε στον κυρίως οικισμό του Σκριπερού. Το επίθετο Μωραΐτη που είναι το πατρικό επίθετο της νεκρής, μολονότι δεν είναι από τα χαρακτηριστικά επίθετα του Σκριπερού, σήμερα δεν υπάρχει οικογένεια Μωραΐτη στο χωριό, εντούτοις στο κατάστιχο των θανάτων απαντάται αρκετές φορές. Στην πράξη 7 υπογράφει ως μάρτυρας ο Ιωάννης Μωραΐτης του Αναστασίου και στις πράξεις 44 και 56 ο Σπυρίδων Μωραΐτης του ποτέ Ευσταθίου, ο οποίος σημειώνεται ως αγράμματος. Υπάρχουν επίσης και δέκα ακόμη πράξεις, στις οποίες αναφέρεται σαν μάρτυρας ο Ευθύμιος Μωραΐτης του ποτέ Σπυρίδωνος.¹²⁵

Στην πράξη 11, με ημερομηνία 11/9/1842, αναφέρεται ο θάνατος της εννέα μηνών Διαμαντίνας Τζιλιμπάρι του Ιωάννου και της Ελένης, που γεννήθηκε και κατοικούσε στους Πουλάδες. Ο πρώτος από τους δύο μάρτυρες, στην διαβεβαίωση του θανάτου της, ο Νικόλαος Κατζαρός, κατάγονταν από τους Αλειμματάδες και φέρεται ως κάτοικος Πουλάδων. Ο δεύτερος είναι ο Σταμάτης Μεταλληνός του Αντωνίου που γεννήθηκε στην Κορακιάνα και αναφέρεται ως κάτοικος της Καβουρόλιμνης, τοποθεσίας στους Πουλάδες.

¹²⁵ πράξεις 18,42,48,65,82,87,88,92,93,98.

Στην πράξη 15 με ημερομηνία 21/8/ 1843, καταγράφεται ο θάνατος της Αναστασίας Τζιλιμπάρι δέκα μηνών του Ιωάννη και της Ελένης που γεννήθηκε στους Πουλάδες και κατοικούσε εκεί. Τα δύο παιδάκια ήταν αδέλφια, γεγονός που μαρτυρείται από την σύγκριση των στοιχείων των γονέων τους, όπως αυτά είναι καταχωρημένα στις πράξεις βάπτισης. Το ενδιαφέρον εδώ, ως προς τον τόπο κατοικίας, είναι ότι και στις δύο πράξεις βάπτισης, την με αριθμό 12 στις 29/12/1841 της Διαμαντίνας και την 29 στις 8/11/1842 της Αναστασίας, σαν τόπος γέννησης των παιδιών και κατοικίας των γονέων τους σημειώνεται το Σκριπερό, ενώ ενωρίτερα, στην πράξη γάμου με αριθμό 4 και ημερομηνία 29/11/1841, ο Ιωάννης Τζιλιμπάρις του Στεφάνου που είναι ο πατέρας των παιδιών, αναφέρεται και πάλι ως κάτοικος Πουλάδων. Η φαινομενική αυτή ασυμφωνία στην καταγραφή προέρχεται από το γεγονός ότι μέχρι και τα τέλη του 20ού αιώνα κάποιες οικογένειες έμεναν για μεγάλα χρονικά διαστήματα στην περιοχή των Πουλάδων -συνήθως σε πρόχειρα καταλύματα τα οποία αποκαλούσαν «κατοικιές»-, ενώ τα σπίτια τους ήταν στον οικισμό του Σκριπερού, προκειμένου να αποφεύγουν τη συχνή μετακίνηση και να ασχολούνται με την καλλιέργεια των κτημάτων.

Στις πράξεις βάπτισης της Διαμαντίνας και της Αναστασίας Τζιλιμπάρι, καθώς και στις πράξεις θανάτου τους, είναι κοινός ο ένας από τους δύο μάρτυρες. Πρόκειται για τον Νικόλαο Κατζαρό του ποτέ Τζάνη, κάτοικο Πουλάδων που παρίσταται σαν μάρτυρας και στις τέσσερις παραπάνω περιπτώσεις.

Τέλος στην πράξη 37, ο Νικόλαος Μαυρομάτης του Σταμάτη και της Φιόρης αναφέρεται επίσης ότι είχε γεννηθεί στους Πουλάδες και κατοικούσε εκεί. Ως μάρτυρες για την βεβαίωση του θανάτου του, παρευρίσκονται ο Αθανάσιος Μεταλληνός με καταγωγή από Κορακιάνα και κάτοικος Μικανόκαμπου¹²⁶ και ο Αθανάσιος Κατζαρός του ποτέ Τζάνη- προφανώς αδελφός του Νικολάου Κατζαρού- που και αυτός δηλώνεται ως κάτοικος Πουλάδων.

Βέβαια υπάρχουν και καταχωρήσεις θανάτων ανθρώπων που δεν κατάγονταν από το Σκριπερό. Αρχικά απαντώνται τέσσερις περιπτώσεις γυναικών οι οποίες είχαν γεννηθεί σε κάποιο άλλο χωριό, αλλά λόγω του γάμου τους με Σκριπεριάτη εγκαταστάθηκαν, έζησαν και πέθαναν στο Σκριπερό. Στην πράξη 41 αναφέρεται ο θάνατος της Νικολέτας Δόικα από το χωριό Μάρμαρο, που ήταν σύζυγος του Σπυρίδωνος Λούβρου, στην πράξη 75 ο θάνατος της Στάθως Κατζαρού από Δουκάδες, που ήταν

¹²⁶ Πρόκειται για τοπωνύμιο, αφού απουσιάζει άλλος προσδιορισμός τόπου, το οποίο όμως δεν είναι σήμερα σε χρήση.

σύζυγος του Μιχαήλ Κορωνάκη, στην πράξη 77 ο θάνατος της Αναστασούλας Χονδρογιάννη από το Σωκράκι, που ήταν σύζυγος του Σπυρίδωνα Τζιλιμπάρι και, στην πράξη 96 αναφέρεται ο θάνατος της Αναστασίας Κοντού από Μαγουλάδες, που υπήρξε σύζυγος του «ποτέ» Ηλία Λούβρου.

Στην πράξη 17 καταγράφεται ο θάνατος της Σμαράνθης Τζιριγώτη του Σπυρίδωνος, ετών εβδομήντα δυο, η οποία γεννήθηκε στην Κορακιάνα και κατοικούσε στο Σκριπερό, χωρίς όμως να αναφέρεται ως έγγαμη.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η καταγραφή της πράξης 28. Σε αυτήν αναφέρεται ο θάνατος της «διαμαντίνας καβουδήστρα [...] ετών δεκατεσάρων θυγάτηρ του ποτέ σπυρίδωνος και της ποτέ μητρός της μαργαρίτας γεννημένη εις χωρίον άγιον αθανάσιον [...] καταστάσεως γεωργικής». Το ορφανό αυτό κορίτσι από τον Άγιο Αθανάσιο, χωριό της περιφέρειας Γύρου φαίνεται να είναι εγκατεστημένο στο Σκριπερό. Το επίθετό της, καθώς και η απουσία αναφοράς του επιθέτου της μητέρας της, δείχνουν πως δεν συνδεόταν με δεσμούς συγγένειας με το χωριό αυτό. Το πιθανότερο είναι ότι πήγε στο Σκριπερό ως εργάτρια στα κτήματα, ή ως υπηρέτρια σε κάποιο σπίτι πλούσιων, όπως συνηθιζόταν τότε.

Τέλος, τρεις καταχωρήσεις αναφέρονται σε ανθρώπους που είχαν έρθει στην Κέρκυρα από περιοχές της Βορείου Ηπείρου.

Στην πράξη 5 με ημερομηνία 11/1/1842, αναφέρεται ο θάνατος του «πίτη κόκα κοκνικόδες [...] ετών ογδοήκοντα υιός του ποτέ Κωνσταντίνου και της Μητρός του Μαρίας γεννημένος εις χορίον παλάσα και κάτοικος εις χορίον Σκριπερό Καταστάσεως γεωργική». Η οικογένεια είναι γνωστή και από το κατάστιχο των βαπτίσεων.¹²⁷ Στην πράξη 32 στις 3/3/1844 δηλώνεται ο θάνατος του Κωνσταντίνου Κονόμου, που ήταν «γεννημένος εις το αργυρόκαστρον της στερεάς» και στην πράξη 63 στις 18/2/1849 ο θάνατος της «ξάνθος θοπέτες [...] ετών τεσσαράκοντα πέντε θυγάτηρ του πάνου κάπου και γινή του μηχάλι πάτζος του ποτέ πάνου από παλάσα της χιμάρας και της μητρός της ποτέ ζαφίρας ποτέ νέστορα γρίλα γεννημένη εις χοριον βούνο της χιμάρας και κάτοικοι εις χορίον σκριπερό καταστάσεως γεωργικής».

5.5 Οι μάρτυρες στις αποβιωτήριες πράξεις

¹²⁷ πράξη 23

Στην πράξη 43 απαντάται, για μοναδική φορά στα κατάστιχα της περιόδου που μελετάται, γυναίκα να παρίσταται σαν μάρτυρας. Πρόκειται για την Μαρία Κλήμη του Ευσταθίου, «ετών τριάκοντα οκτώ γεννημένιν εις χορίον σκριπερό και κάτοικον εις τό αυτό χορίον καταστάσεως γεωργικής». Στον τόπο των υπογραφών, πλάι στο όνομα της Μαρίας Κλήμη, έχει την ένδειξη «αγράμματη». Η παρουσία εδώ της Μαρίας Κλήμη, δίνει την πληροφορία ότι από νομικής πλευράς ήταν αποδεκτή η μαρτυρία γυναίκας σε αποβιωτήριες πράξεις. Άλλωστε ο Ιόνιος Κώδικας, προκειμένου περί των μαρτύρων της πράξης θανάτου, αναφέρει μόνον ότι «ει δυνατόν»¹²⁸ να προτιμώνται συγγενείς ή γείτονες, αλλά όπως φαίνεται, λόγω του έντονα ανδροκρατικού χαρακτήρα της εποχής, δεν συνηθιζόταν να καλούνται κατά τη σύνταξη των πράξεων γυναίκες ως μάρτυρες.¹²⁹

Ελάχιστες, συνολικά είκοσι δύο, από το σύνολο των εκατόν ενενήντα οκτώ που θα έπρεπε να υπάρχουν, είναι οι υπογραφές οι οποίες έχουν τεθεί από τους μάρτυρες. Στις περισσότερες πράξεις υπάρχει η ένδειξη «αγράμματος» δίπλα στο όνομα του μάρτυρα ή απουσιάζει η υπογραφή του χωρίς αιτιολογία και μονάχα μία, από όλες τις μελετώμενες πράξεις, έχει και τις δύο προβλεπόμενες υπογραφές των μαρτύρων.¹³⁰

Αξίζει να αναφερθεί ότι από τις υπάρχουσες είκοσι δύο υπογραφές, οι πέντε ανήκουν στο ίδιο πρόσωπο. Πρόκειται για τον Ιωάννη Μπούρδη του Νικολάου, που παρίσταται ως μάρτυρας κατά την σύνταξη δέκα πράξεων θανάτου,¹³¹ στις δύο πρώτες από τις οποίες αναφέρεται ως αγράμματος, στις επόμενες πέντε υπογράφει -με εμφανή δυσκολία στο γράψιμο- και στις τρεις τελευταίες σημειώνεται ξανά ως αγράμματος. Περίπτωση συνωνυμίας είναι απίθανη, αφενός λόγω του ότι το συγκεκριμένο επίθετο δεν ήταν συνηθισμένο στο Σκριπερό και έχει εκλείψει τελείως σήμερα, και αφετέρου η σύγκριση της ηλικίας του, όπως καταγράφεται στις πράξεις κατά το διάστημα των δεκαπέντε αυτών χρονών, πείθει ότι πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο.

Εκτός από τον Ιωάννη Μπούρδη, υπάρχει άλλος ένας Σκριπεριάτης του οποίου το όνομα απαντάται στη θέση του μάρτυρα σε δέκα επίσης πράξεις θανάτου. Πρόκειται για τον Ευθύμιο Μωραΐτη του ποτέ Σπυρίδωνος. Η τόσο συχνή αναφορά του ονόματος των δύο αυτών ανθρώπων στο κατάστιχο ως μαρτύρων, αφήνει να εννοηθεί ότι πρόκειται για συνεργάτες του ιερέα, ψάλτες ή νεωκόρους, των οποίων η παρουσία ήταν

¹²⁸ Μπαλάνος, ό. π., σ. 29

¹²⁹ Το άρθρο 156 του Ιόνιου Κώδικα διευκρινίζει ότι, στην τέλεση γάμου οι δυο μάρτυρες πρέπει να είναι άρρενες.

¹³⁰ πράξη 85

¹³¹ πράξεις 5,13,20,21,23,28,41,76,96,97.

δεδομένη κατά την τελετή της κηδείας, αλλά και μετά το τέλος της θα παρέμεναν στο ναό για κάποιες εργασίες. Αυτό θα διευκόλυνε τον ιερέα, να τους αξιοποιήσει ως μάρτυρες κατά τη σύνταξη των αντίστοιχων πράξεων.¹³²

5.6 Η κοινωνική διαστρωμάτωση στις αποβιωτήριες πράξεις

Εκτός από τα επαγγέλματα των δύο μαρτύρων, στις πράξεις θανάτου αναφέρεται και το επάγγελμα που ασκούσε εν ζωή ο αποβιώσας, οπότε στην κάθε περίπτωση απαντώνται τρεις αναφορές σε επαγγέλματα. Στο σύνολο των διακοσίων ενενήντα επτά περιπτώσεων καταγραφής της «καταστάσεως» του νεκρού και των μαρτύρων, που περιέχονται στις ενενήντα εννέα μελετώμενες πράξεις, το επάγγελμα του γεωργού είναι αυτό που κυριαρχεί σχεδόν απόλυτα, αφού διακόσια εξήντα οκτώ άτομα αναφέρονται ως «καταστάσεως γεωργικής» και μόνο είκοσι τρία ως «καταστάσεως κτηματίας».

Υπολείπονται άλλες έξι καταγραφές επαγγελματιών και είναι οι ακόλουθες: Στις πράξεις 7 και 10 ένας από τους μάρτυρες, το ίδιο πρόσωπο και στις δύο, ο Αναστάσιος Λούβρος του Ευσταθίου, σημειώνεται ότι είναι «καταστάσεως επιστημονικής», στον τόπο όμως των υπογραφών χαρακτηρίζεται ως «αγράμματος». Είναι ο ίδιος που στην πράξη με αριθμό 16 του κατάστιχου των βαπτίσεων, αναφέρεται ως «καταστάσεως γεωργικής ήτε επιστημονικής» και εκεί επίσης δεν υπογράφει, αλλά σημειώνεται δίπλα στο όνομά του η ένδειξη «αγράμματος». Στην πράξη 9, που συντάχθηκε στις 3/4/1842, ο αποθανών και ο ένας από τους δύο μάρτυρες αναφέρονται ως «καταστάσεως καλογερικής». Πρόκειται για την πράξη θανάτου του «εν μακαρία τη λήξη Συμεών Ρίγγα» που εγκαταβίωνε «εις το μοναστήριον της Βλαχέρνας», την οποία υπογράφει ως μάρτυρας ο μοναχός Γεράσιμος Τζιλιμπάρης αδελφός της ίδιας μονής, ο οποίος αναφέρεται σαν καλόγηρος της Βλαχέρνας και στον κατάλογο ναών του 1820.¹³³

Στην πράξη με αριθμό 32 δηλώνεται ο θάνατος του Κωνσταντίνου Κονόμου, που ήταν: «ετών τριάντα τριών υιός του ποτέ γεωργίου και της μητρός του ζωίτσας γεννημένος εις το αργιρόκαστρον της στερεάς και κάτοικος εις χορίον σκριπερό καταστάσεως

¹³²Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία των αδελφών Χαρίκλειας και Αγγελικής Παραμυθιώτη, που γεννήθηκαν το 1946, στο Σκριπερό ζούσε μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950, ένας γέρος, νεωκόρος και ψάλτης των εκκλησιών του χωριού, που μολονότι το όνομά του ήταν Σπυρίδων Τσιλιμπάρης, εν τούτοις όλοι οι χωρικοί τον αποκαλούσαν «Μπούρδη». Διηγούνται μάλιστα και κάποια ευτράπελα από την υπηρεσία του στους ναούς του χωριού. Δεδομένου ότι ο άνθρωπος αυτός θα πρέπει να γεννήθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα, δεν είναι απίθανο η προσωνυμία «Μπούρδης» που του απέδωσαν να σχετίζεται με ανάμνηση του Ιωάννη Μπούρδη, ο οποίος αναφέρεται στο κατάστιχο του ναού του Αγίου Στεφάνου.

¹³³ Σπύρος Χρ. Καρύδης, *Εκκλησιαστική Γεωγραφία της Κέρκυρας τον 19ο αιώνα*, εκδόσεις απόστροφος, Κέρκυρα 2004, σ.110

επιστημονικής πουτιέρος και σαγιαδόρος». ¹³⁴ Ο εγκατεστημένος στο Σκριπερό βορειοηπειρώτης αυτός, ο οποίος ορίζεται ως «καταστάσεως επιστημονικής» μάλλον από την άποψη ότι ήταν εξειδικευμένος στην τέχνη την οποία ασκούσε ήταν, όπως σημειώνεται, «πουτιέρος» και «σαγιαδόρος». Στο κερκυραϊκό γλωσσικό ιδίωμα «σαγιαδόρος» αποκαλείται ο σύρτης της πόρτας, ¹³⁵ επομένως ο Κωνσταντίνος Κονόμος, πρέπει να κατασκεύαζε σύρτες. Όσο για τον χαρακτηρισμό «πουτιέρος», πιθανόν να αποτελεί διαφορετική γραφή της λέξης «πιτόρος» που δηλώνει τον μπογιατζή. Η έκτη αναφορά σε διαφορετική ασχολία από τα γεωργικά απαντάται στην πράξη 84, όπου ο ένας μάρτυρας σημειώνεται ότι είναι «καταστάσεως χαυρηκής», πρόκειται για τον γνωστό από το κατάστιχο των βαπτίσεων σιδηρουργό Αναστάσιο Σουλιώτη, που γεννήθηκε στο «προάστιον Σαρόκο» με καταγωγή από την Ήπειρο και ο οποίος από το έτος 1851 φέρεται ήδη ως κάτοικος Σκριπερού. ¹³⁶ Ο Σουλιώτης υπογράφει πάντα με ευανάγνωστο και σταθερό γραφικό χαρακτήρα. ¹³⁷

Σχετικά με τις καταγραφές των επαγγελμάτων των τεθνεώτων στις πράξεις θανάτου παρατηρείται ακόμη, πως όταν πρόκειται για τον θάνατο βρέφους ή μικρού παιδιού και πάλι αναγράφεται η πληροφορία «καταστάσεως [...]» χωρίς, προφανώς, να αφορά προσωπικά το νεκρό παιδί, αλλά τον πατέρα και ευρύτερα την οικογένεια. Το στοιχείο αυτό μαρτυρεί ότι η χρήση του όρου «κατάσταση», προκειμένου να δηλωθεί το επάγγελμα κάποιου, στην αντίληψη της εποχής -όπως αυτή αποτυπώνεται στα μελετώμενα κατάστιχα-, έχει σαφώς ευρύτερη σημασία και εκφράζει συνολικά το επίπεδο ζωής και ασχολιών του συγκεκριμένου προσώπου και γενικότερα την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκει όλη η οικογένεια.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση της αναγραφής της «καταστάσεως» στις πράξεις 16 και 83. Στην πρώτη, με ημερομηνία ;/12/1843, αναφέρεται ο θάνατος της ηλικίας έξι ημερών Μαρίας Κλήμη του Σπυρίδωνος, η γέννηση της οποίας καταγράφηκε στο κατάστιχο των βαπτίσεων στην πράξη 38, με ημερομηνία 29 /11/ 1843. Η δεύτερη πράξη, με ημερομηνία 17/8/1852, αναφέρεται στον θάνατο της δωδεκάχρονης Αγγελικής, αδελφής της Μαρίας, της οποίας η γέννηση αναφέρεται στην πράξη 9 του ίδιου κατάστιχου. Ο πατέρας των δύο κοριτσιών, είναι ο συμβολαιογράφος

¹³⁴ πράξη 32

¹³⁵ Σταμάτης Κυριάκης, *Κερκυραϊκό λεξικό 5000 λέξεων*, <https://kerkiraikolexiko.blogspot.com/search?updated-max=2008-07-02T08:00:00-07:00&max-results=7>.

¹³⁶ πράξη βάπτισης 92

¹³⁷ πράξεις βάπτισης 23,92,96.

Σπυρίδων Κλήμης, το επάγγελμα του οποίου, όπως έχει ήδη αναφερθεί, είναι καταχωρημένο σε αρκετές πράξεις¹³⁸ και ο οποίος ουδέποτε αναφέρεται ως γεωργός. Το ενδιαφέρον στοιχείο εδώ, είναι ότι το λίγων ημερών βρέφος της πράξης 16 και η δωδεκάχρονη της πράξης 83, αναφέρονται ως «καταστάσεως γεωργικής», σαν να αποδίδεται η ιδιότητα αυτή στα ίδια τα παιδιά. Γράφεται από τον ιερομόναχο Ζαχαρία στην πράξη 16: «έγραψεν την παρούσαν πράξιν περί θανάτου της Μαρίας Κλήμη [...] ημερών έξι θυγατρός του Σπυρίδωνος Κλήμη και της Ελένης μητρός της [...] καταστάσεως γεωργικής». Ο δε ιερέας Ανδρέας, αναφέρει στην πράξη 83: «έγραψεν την παρούσαν περί θανάτου πράξιν συμβάντος της αγγελικής κλήμη [...] ετών δώδεκα θυγάτηρ του σπυρίδωνος συμβολεογράφου και της μητρός της ελένης [...] καταστάσεως γεωργικής». Να σημειωθεί εδώ, ότι η δομή με την οποία είναι συντεταγμένες όλες οι πράξεις θανάτου, όπως και οι δύο συγκεκριμένες, αποκλείει το ενδεχόμενο το «καταστάσεως» να αναφέρεται στην μητέρα των παιδιών, δεδομένου ότι στο σημείο αυτό, αναγράφεται το επάγγελμα του νεκρού και όχι των γονέων του.

5.7 Η παιδική θνησιμότητα

Το εξαιρετικά υψηλό ποσοστό παιδικής θνησιμότητας, είναι ένα από τα πιο σημαντικά ευρήματα που αφορούν την δημογραφική κίνηση του Σκριπερού στα μέσα του 19ου αιώνα. Θάνατοι σε ηλικίες πολύ κάτω των σαράντα ετών αναφέρονται σε αρκετές από τις πράξεις, στις καταγραφές όμως των θανάτων της μελετώμενης δεκαπενταετίας, εντυπωσιάζουν -με τα σημερινά δεδομένα- οι θάνατοι βρεφών και μικρών παιδιών. Οι πράξεις θανάτου στις οποίες ο νεκρός είναι από ολίγων ημερών έως δέκα ετών, ανέρχονται σε τριάντα οκτώ. Αν προστεθούν σε αυτές και πέντε περιπτώσεις θανάτου κάτω από είκοσι ετών, καθώς και δώδεκα μεταξύ είκοσι και σαράντα ετών, γίνεται αντιληπτό ότι το ποσοστό θνησιμότητας σε νεαρή γενικά ηλικία ξεπερνά αρκετά το 50% των θανάτων στο Σκριπερό κατά την χρονική περίοδο 1841 έως 1855

Στο κατάστιχο του ναού του Αγίου Στεφάνου, η συχνότητα της παιδικής θνησιμότητας αποτυπώνεται ανάγλυφα. Έτσι, κατά την συγκριτική μελέτη των κατάστιχων γάμων, βαπτίσεων και θανάτων, σκιαγραφείται μία αδρή εικόνα για την ζωή της μικρής αυτής κοινωνίας. Οι κάτοικοι του χωριού παντρεύονται, τεκνοποιούν, αλλά αρκετοί «χάνουν» σε εξαιρετικά σύντομο διάστημα το παιδί ή και τα παιδιά που απέκτησαν και

¹³⁸ πράξεις βάπτισης 9, 38, 47, 72, 89.

είναι πολλές οι χαρακτηριστικές αυτές περιπτώσεις, κατά τις οποίες οι οικογένειες δηλώνουν την παρουσία τους και στα τρία κατάστιχα της εκκλησίας του Αγίου Στεφάνου, λόγω του γάμου του ζευγαριού, της γέννησης αλλά και του πρόωρου θανάτου των παιδιών του.,.

Στον παρακάτω πίνακα συνοψίζονται οι ηλικίες θανάτου των προσώπων που καταγράφονται στις ενενήντα εννέα πράξεις θανάτου που μελετήθηκαν, από τις οποίες οι σαράντα οκτώ αναφέρονται σε θανάτους ανδρών και οι πενήντα μία σε θανάτους γυναικών. Όπως φαίνεται στον πίνακα, τα περιστατικά των θανάτων στην βρεφική και παιδική ηλικία, υπερβαίνουν κατά πολύ και στα δύο φύλα το 1/3 του συνολικού αριθμού των δηλωθέντων θανάτων.

Ηλικίες Θανάτου	Άνδρες	Γυναίκες
0-6 μηνών	9	10
7-12 »	0	2
1-10 ετών	10	7
11-20 »	1	4
21-30 »	5	3
31-40 »	3	1
41-50 »	5	5
51-60 »	3	1
61-70 »	3	7
71-80 »	7	5
81-90 »	2	4
91-100 »	0	2
Σύνολο	48	51

Συμπεράσματα

Η μελέτη των πράξεων γέννησης- βάπτισης, γάμων και θανάτων από τα κατάστιχα του ναού του Αγίου Στεφάνου στο Σκριπερό έδειξε αρκετές πτυχές της ζωής του κερκυραϊκού αυτού χωριού στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα. Θα πρέπει βέβαια να ληφθεί υπόψη ότι, λόγω του θεσμού των Αδελφάτων, υπήρχαν και άλλες αντίστοιχες καταχωρίσεις πράξεων σε κατάστιχα άλλων ναών του χωριού. Δεν υπάρχει όμως λόγος να υποθέσουμε ότι θα έδιναν διαφορετική εικόνα για τον γενικό πληθυσμό του χωριού.

Το βασικό συμπέρασμα που προκύπτει από τη συνολική θεώρηση των πράξεων που μελετήθηκαν είναι ότι οι κάτοικοι του χωριού αποτελούσαν μία αμιγώς αγροτική κοινωνία, γεγονός που συνάδει με την γνωστή από άλλες πηγές εικόνα της κερκυραϊκής υπαίθρου, όπου η γη είναι ιδιοκτησία των λίγων και οι πολλοί ζουν φτωχικά. Στα τυποποιημένα κείμενα των πράξεων δεν καταγράφεται βέβαια άμεσα κάποια τέτοια διάκριση. Όμως η αναφορά που γίνεται στα πρόσωπα που είναι «καταστάσεως κτηματίας» και στα άλλα που είναι «καταστάσεως γεωργικής», επιτρέπει την εξαγωγή των σχετικών συμπερασμάτων. Υπήρχαν οι κτηματίες, οι πλούσιοι τοπικοί άρχοντες, οι ευγενείς, όπως αναφέρονται, όμως η σχεδόν απόλυτη πλειονότητα των κατοίκων ήταν εργάτες της γης. Δεν διαφαίνεται απασχόληση των ντόπιων με άλλα επαγγέλματα εκτός από τα αγροτικά, εξαιρουμένων των ιερέων και ενός συμβολαιογράφου. Οι δύο τεχνίτες που αναφέρονται στα κατάστιχα, δεν ήταν Σκριπεριάτες, αλλά προέρχονται από την Ηπειρωτική Ελλάδα. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονιστεί η παρουσία στο χωριό αρκετών, αναλογικά με τον πληθυσμό του, προσώπων από την περιοχή της σημερινής Βορείου Ηπείρου, που τότε ανήκε στο Εγιαλέτι των Ιωαννίνων.

Επιπροσθέτως ο αναλφαβητισμός φαίνεται να είναι κύριο χαρακτηριστικό της εποχής. Ακόμα και οι ιερείς που καταγράφουν τις πράξεις, αν και ήταν εγγράμματοι, αφού άλλωστε κάποιο επίπεδο εκπαίδευσης ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για να χειροτονηθούν και να αναλάβουν εφημεριακή θέση, φαίνεται να έχουν αισθητά ελλείμματα στα θέματα της ορθογραφίας και της σύνταξης. Οι άνθρωποι της υπαίθρου, άντρες και γυναίκες, δεν γνωρίζουν ανάγνωση και γραφή και η δυσκολία πρόσβασής τους στην στοιχειώδη έστω εκπαίδευση είναι δεδομένη. Έτσι ο χαρακτηρισμός «αγράμματος» αντικαθιστά την υπογραφή όλων σχεδόν, στα απαραίτητα δημόσια έγγραφα. Θα πρέπει

να τονιστεί ξανά το γεγονός, ότι σε καμία από τις είκοσι εννέα συνολικά πράξεις¹³⁹ στις οποίες θα έπρεπε να υπάρχει γυναικεία υπογραφή, δεν απαντάται η περίπτωση γυναίκα να έχει υπογράψει.

Η κοινωνία του χωριού φαίνεται να είναι κλειστή. Ελάχιστα ανοίγματα γίνονται με γάμους στους οποίους η γυναίκα, κατά κανόνα, προέρχεται από κάποιο άλλο χωριό, με την περίπτωση άνδρας από άλλο χωριό, να παντρεύεται γυναίκα από το Σκριπερό και να εγκαθίσταται εκεί, να απαντάται μόνο τρεις φορές (μία στο κατάστιχο των γάμων και δύο στο βαπτίσεων). Όμως και οι αποστάσεις που χωρίζουν το Σκριπερό από τα χωριά που προέρχονταν όσες «νύφες» ήρθαν στο χωριό είναι πολύ μικρές. Ουσιαστικά πρόκειται για τα γειτονικά χωριά, Δουκάδες, Μάρμαρο, Κορακιάνα, Άγιο Μάρκο, Αλειμματάδες, Βατωνιές με ελάχιστες τις εξαιρέσεις των σχετικά πιο απομακρυσμένων χωριών, Καρουσάδων και Συναράδων.

Απαντώνται επίσης και μερικοί ανάδοχοι στις πράξεις γέννησης- βάπτισης, οι οποίοι δεν είναι Σκριπεριάτες, αλλά κάτοικοι γειτονικών χωριών και σε ορισμένες περιπτώσεις κάτοικοι της πρωτεύουσας του νησιού ή των γύρω προαστίων. Υπάρχει τέλος και μία ανάδοχος από την παραθαλάσσια ιταλική πόλη Ανκόνα

Η παιδική θνησιμότητα αναδεικνύεται σε μεγάλο πρόβλημα της εποχής. Οι περιπτώσεις των οικογενειών που «χάνουν» ένα ή και περισσότερα παιδιά στη βρεφική και νηπιακή τους ηλικία αφθονούν. Πέρα από το γεγονός ότι πρόκειται για την εποχή που δεν υπήρχαν τα αντιβιοτικά και τα εμβόλια, το γενικά χαμηλό βιοτικό επίπεδο και η παντελής απουσία ιατρικής φροντίδας οδηγούσαν εύκολα στο θάνατο πολλά παιδιά. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε σύνολο 99 πράξεων θανάτου κατά την δεκαπενταετία 1841- 1855, μόνο σε μία καταχώρηση ο θάνατος βεβαιώνεται από γιατρό, ο οποίος μάλιστα δεν είναι κάποιος γιατρός μόνιμα εγκατεστημένος στην περιοχή, αλλά ο Ιταλός πολιτικός πρόσφυγας Τίτο Σαβέλλι, που κατοικούσε τότε στη τοποθεσία, που πήρε αργότερα την ονομασία «Γέφυρα των γιατρών».

Στο κατάστιχο καταγραφής θανάτων, η πράξη 167 με ημερομηνία 19/3/ 1866, είναι η τελευταία που αναφέρει τον προεστό του χωριού ως τον υπεύθυνο να βεβαιώσει κάποιο θάνατο. Από την πράξη 168 στις 27/7/1866 και στο εξής, στις πράξεις θανάτου σημειώνεται ότι η άδεια για να καταγραφεί ο θάνατος δίνεται από γιατρό. Στις πρώτες

¹³⁹ Πρόκειται για τις είκοσι έξι πράξεις γάμου που μελετήθηκαν, τις δύο γεννητήριες πράξεις στις οποίες η χήρα μητέρα δηλώνει την γέννηση του βρέφους της και για την μοναδική αποβιωτήρια πράξη στην οποία παρίσταται γυναίκα ως μάρτυρας.

από τις πράξεις της περιόδου αυτής στο κατάστιχο, αναφέρεται ο γιατρός Λουκάς Πετριτής ως «νεκροσκοπός του Δήμου Επιλιμνίων». Στα 11 χρόνια που μεσολάβησαν από το 1855, οι αλλαγές που επήλθαν στα πλαίσια της ένταξης στο ελληνικό κράτος της Επτανήσου και η γενικότερη προσπάθεια της εποχής για αναβάθμιση του βιοτικού επιπέδου, φαίνεται να έφεραν και την συγκεκριμένη πρόοδο στον τομέα της δημόσιας υγείας.

Αξίζει να σημειωθεί, ότι και στα τρία κατάστιχα ένα βαπτιστικό όνομα το οποίο απαντάται με μεγάλη συχνότητα, είναι το Σταμάτης επί ανδρών και Σταματέλα ή Σταματική επί γυναικών. Σύμφωνα με σύγχρονη προφορική μαρτυρία της Σκριπεριάτισας Σταματικής Τσιλιμπάρη - Παραμυθιώτη, λόγω της αυξημένης παιδικής θνησιμότητας έως και την εποχή της δικής της γέννησης, το 1946, έναν αιώνα δηλαδή μετά την περίοδο στην οποία αναφέρονται τα κατάστιχα, τα ονόματα αυτά εξακολουθούσαν να δίνονται σε πολλά νεογέννητα ως αποτρεπτικά ενός επικείμενου θανάτου, «για να σταματήσει το κακό». Μάλιστα ειδικά το όνομα «Σταματική», το παρετυμολογούσαν με την έκφραση «(να) σταματήσει εκεί (το κακό, ο θάνατος)».

Μολονότι τα τρία κατάστιχα που μελετήθηκαν καταγράφουν με απόλυτα τυποποιημένο τρόπο, όπως άλλωστε είναι φυσικό, τους γάμους τις γεννήσεις και τους θανάτους μιας σημαντικής μερίδας των κατοίκων του κερκυραϊκού αυτού χωριού, η συνδυαστική τους μελέτη «ζωντανεύει» τη ζωή της τότε κοινωνίας του Σκριπερού. Η συχνή παρουσία των ίδιων προσώπων και στα τρία κατάστιχα, λειτουργεί κατά κάποιο τρόπο διαδραστικά, προσφέροντας στον μελετητή εικόνες από την ζωή των κατοίκων του χωριού. Αναδύονται μέσα από τα κατάστιχα οι σταθμοί της ζωής των χωρικών στα τέλη του 19ου αιώνα. Γάμοι «την ημέραν Κυριακήν», γεννήσεις, βαφτίσια και κουμπαριές, κάποιες φορές με πιο επίσημους νονούς και άλλοτε με πρόσωπα του άμεσου οικογενειακού τους περιβάλλοντος, όπως προκύπτει από τη σύγκριση των ονομάτων γονέων και αναδόχων. Οι συχνοί θάνατοι παιδιών σημαδεύουν την καθημερινότητά τους, ενώ προσπαθούν να αποτρέψουν το κακό, με την χρήση «κατάλληλων» ονομάτων. Αλλά και οι θάνατοι ενηλίκων, νέων όμως ανθρώπων, οδηγούν στο να γεννιούνται παιδιά που είναι ήδη ορφανά από πατέρα, ή σύντομα να καθίστανται ορφανά από μητέρα, καθώς και στο να αναζητείται από αρκετούς ανθρώπους η λύση του δεύτερου γάμου, λόγω θανάτου του ενός από τους συζύγους. Παρόλη την παιδική θνησιμότητα πάντως, οι γεννήσεις της δεκαπενταετίας υπερτερούν των θανάτων κατά δέκα, στα κατάστιχα του Αγίου Στεφάνου.

Οι 234 πράξεις που μελετήθηκαν συνολικά και από τα τρία κατάστιχα, φανερώνουν τη συνεχή παρουσία έως σήμερα στο Σκριπερό, των περισσότερων από τα επίθετα που απαντώνται σε αυτές. Το πλέον χαρακτηριστικό είναι το Τζιλιμπάρις ή και Τζιλιμπάρης, σύμφωνα με τα κατάστιχα και Τσιλιμπάρης με τη σύγχρονη προφορά και γραφή. Απαντώνται όμως και αρκετά άλλα επίθετα που εξακολουθούν να υπάρχουν στο χωριό, όπως τα Κορωνάκης, Λούβρος, Μαυρομάτης, Σαλβάνος, Μιτζίλας, Κρητικός, Σαβανής, Φωτεινός. Τα τρία πρώτα μάλιστα, απαντώνται ήδη στις αρχές του 15^{ου} αιώνα στην κτητορική επιγραφή του ναού του αγίου Στεφάνου, καθιστώντας ακόμη πιο ισχυρό τον δεσμό των οικογενειών που ανήκαν στο Αδελφάτο του ναού κατά τον 19^ο αιώνα, με τον ναό που οικοδόμησαν οι προγονοί τους τέσσερις αιώνες πριν.

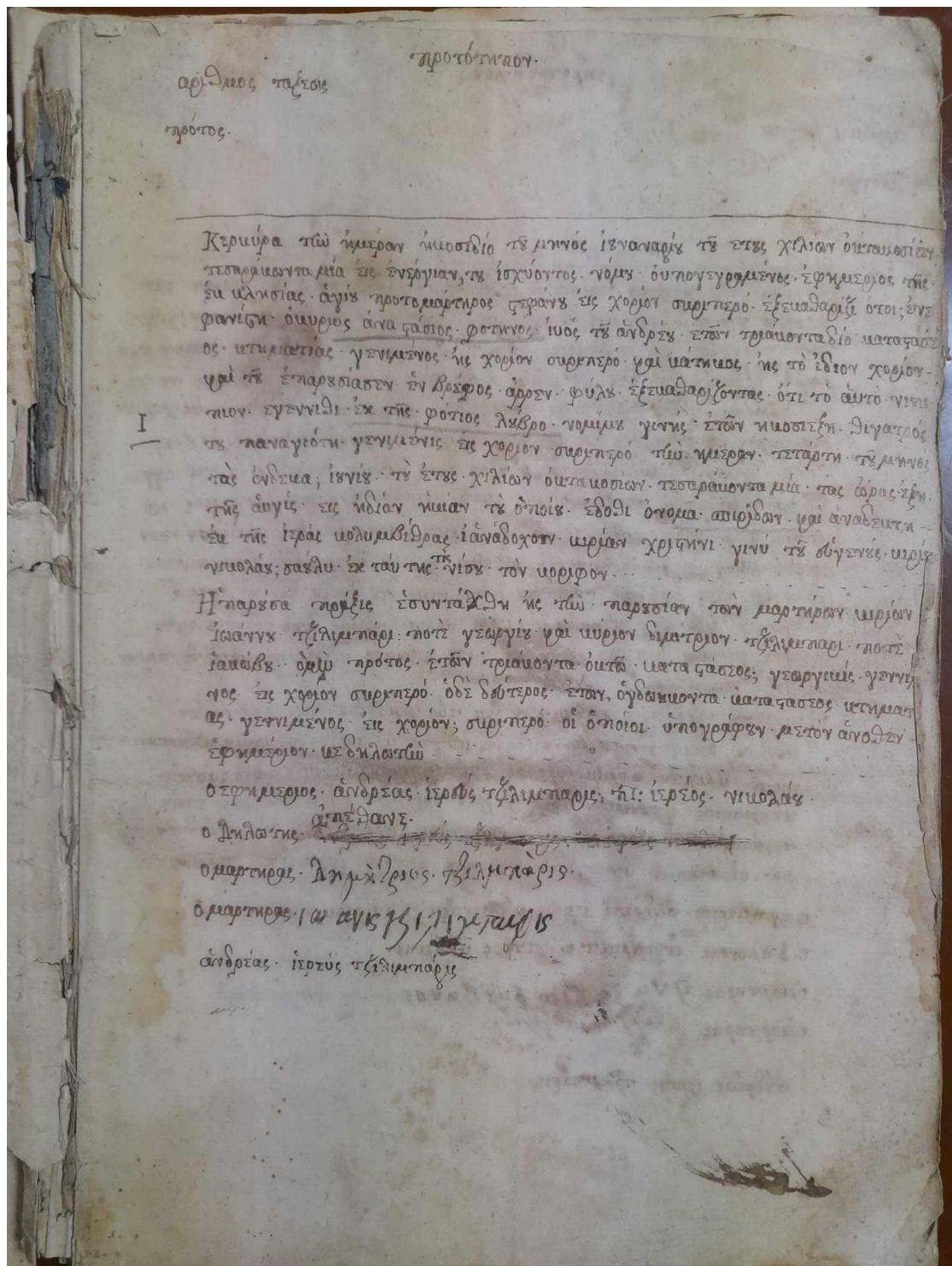
Επιβεβαιώνεται επίσης η απουσία καταγραφών στα κατάστιχα του Αγίου Στεφάνου, γεγονότων τα οποία συνδέονται με οικογένειες του Σκριπερού, οι οποίες ανήκαν σε Αδελφάτο άλλου ναού του χωριού. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του αρκετά διαδομένου έως σήμερα στο Σκριπερό, επιθέτου Αργυροκαστρίτης, το οποίο δεν απαντάται στα συγκεκριμένα κατάστιχα ως επίθετο κάποιου που τελεί το γάμο του, ή την βάπτιση του παιδιού του, ή που κηδεύεται από τον εφημέριο του ναού αυτού.

Σύμφωνα με τον κατάλογο που προέκυψε από την εκκλησιαστική απογραφή των ετών 1753-1754, η οικογένεια Αργυροκαστρίτη σχετιζόταν με τον ναό του Αγίου Σπυρίδωνος και η ανάμνηση της σύνδεσης αυτής έχει διασωθεί στο Σκριπερό έως την σημερινή εποχή. Προφανώς σε κατάστιχα του ναού του Αγίου Σπυρίδωνα θα καταγράφονταν οι καταχωρήσεις για τα μυστήρια που τελούσε η συγκεκριμένη οικογένεια. Όμως, στο κατάστιχο γεννήσεων- βαπτίσεων του Αγίου Στεφάνου, στην πράξη 18, ανάδοχος εμφανίζεται η Αργυροκαστρίτη Αικατερίνη «από το παρόν χορίον». Στις πράξεις 40 και 80 επίσης, οι οποίες αναφέρονται σε δύο παιδιά της οικογένειας του Ιωάννη Τζιλιμπάρι, η ανάδοχός τους Μαρία Κλήμη σημειώνεται ότι είναι σύζυγος του Σπυρίδωνα Αργυροκαστρίτη «από το παρόν χορίον». Στην πράξη 93, Αργυροκαστρίτη ονομάζεται η μητέρα του βαπτισθέντος βρέφους, η οποία είναι σύζυγος Ανδρέα Κορωνάκη. Ακόμη, στην πράξη 57 στο παραπάνω κατάστιχο και στην πράξη 2 στο κατάστιχο των γάμων, δύο άτομα με το επίθετο Αργυροκαστρίτης και την πληροφορία ότι γεννήθηκαν στο Σκριπερό, απαντώνται ως μάρτυρες. Οι αναφορές επομένως των μελών της οικογένειας Αργυροκαστρίτη στα κατάστιχα του Αγίου Στεφάνου, είναι σαφές ότι περιορίζονται στο ρόλο του αναδόχου ή των μαρτύρων, καθώς και των συζύγων προσώπων που το επίθετό τους μαρτυρεί την σύνδεσή τους με τον ναό του Αγίου Στεφάνου.

Οι καταγραφές αυτές, αναδεικνύουν το γεγονός ότι οι οικογένειες του Σκριπερού, οι οποίες επειδή ανήκαν σε Αδελφάτο άλλου ναού, δεν τελούσαν στο ναό του Αγίου Στεφάνου τα μυστήρια που αφορούσαν τα μέλη τους, αναφέρονται στα κατάστιχα του Αγίου Στεφάνου μόνο σε περιπτώσεις κατά τις οποίες θα μπορούσαν να αναφερθούν και άτομα καταγόμενα από άλλη περιοχή.

Η συγκριτική μελέτη των τριών κατάστιχων, έδωσε επομένως αρκετά στοιχεία που απαντούν στο αρχικό ερευνητικό ερώτημα της Εργασίας αυτής, το οποίο ήταν πώς παρουσιάζεται η ζωή των χωρικών, μέσα από τις πληροφορίες που αντλούνται από τις καταγραφές που περιλαμβάνονται σε αυτά.

Παράρτημα Φωτογραφιών

Η πρώτη πράξη από το κατάστιχο των γεννήσεων και των Βαπτίσεων.

Η Κτητορική επιγραφή στην κόγχη του ιερού του ναού του Αγίου Στεφάνου Σκριπερού.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αβούρη Σπύρου Ν., *Τα εκκλησιαστικά της Επτανήσου 1815-1867*. Αθήναι 1965.
- Αβούρη Σπύρου Ν., *Σύντομος Ιστορία της Εκκλησίας των Ιονίων Νήσων*. Εν Αθήναις 1966.
- Αθανασοπούλου Ιωάννα, « Τετράδια Ιστορικής Δημογραφίας 1», στο: Γεράσιμος Γαστεράτος, *Ιστορικό- δημογραφικά συμβάντα στη Λευκίμη της Κέρκυρας, από το αρχείο της ενορίας Αγ. Αναργύρων Λευκίμης, 1887- 1938*, Κέρκυρα 2004-08, σ. 249.
- Αθανασοπούλου Ιωάννα, « Τετράδια Ιστορικής Δημογραφίας 10», στο: Γεωργία Γεωργοπούλου, *Δημογραφικά χαρακτηρίστηκα του πληθυσμού της υπαίθρου στη Νήσο Κεφαλληνία σύμφωνα με γαμήλιες πράξεις της τριακονταετίας 1855-1884: Η επίδραση της ένωσης με την Ελλάδα*, Οκτώβριος 2014, σ. 159.
- Αθανασοπούλου Ιωάννα, « Τετράδια Ιστορικής Δημογραφίας 8», στο: Δημήτρης Ανωγιάτης- Pele, Ιωάννα Αθανασοπούλου, *Η Γαμηλιότητα στους Παζούς (1850- 1932)*, Δημογραφική προσέγγιση, Ιούνιος 2013, σ. 225.
- Αθανασοπούλου Ιωάννα, « Τετράδια Ιστορικής Δημογραφίας 6», στο: Μ. Μάνδουλα, *Η συμβολή του εργαστηρίου υγιεινής, επιδημιολογίας και ιατρικής στατιστικής του Πανεπιστημίου Αθηνών στη μείωση της παιδικής θνησιμότητας*, Σεπτέμβριος 2011, σ. 191.
- Αθανασοπούλου Ιωάννα, « Τετράδια Ιστορικής Δημογραφίας 1», στο: Χρύσα Νικολάου, *Οι καθολικοί στην Κέρκυρα: δημογραφικές εξελίξεις την περίοδο της Αγγλοκρατίας, 1815-1864*, Κέρκυρα 2004-08, σ. 254.
- Αναστασίου Ιωάννης, «*Δύο Πατριαρχικά σιγίλλια προς την εκκλησία της Επτανήσου*» στο: Πρακτικά του Έθ. Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου, τόμος Β, Αργοστόλι 1989.
- Ανωγιάτης Δ.-Pele., Πρόντζας Ε., *Η Κέρκυρα 1830-1832*, εκδόσεις επιστημονικών βιβλίων & Περιοδικών, Θεσσαλονίκη 2002.
- Ανωγιάτης Δ. -Pele, Δουκάκης Κωσταντίνος, *Οικονομικά και Δημογραφικά Χαρακτηριστικά του Κερκυραϊκού Ελαιώνα (19^{ος} -20^{ος}) αιώνας*, επιμέλεια Αθανασοπούλου Ιωάννα, Νοέμβριος 2014.
- Απέργης Κώστας Σταμ, *Κορακιάνα Σελίδες από τον 15^ο έως και τον 18^ο αιώνα*, Κέρκυρα 2007.
- Βερούκιου Σπύρου Χρ., *Ιστορία των Ηνωμένων Κρατών των Ιονίων Νήσων*, Αθήναι 1964.

Γαλαξία Παναγή., *Η Ιστορία της Κέρκυρας τόμος, Α* , εκδ. Σταματη Γαρουνιάτη, Αθήναι 1959.

Γαλαξία Παναγή., *Η Ιστορία της Κέρκυρας τόμος Β* , Αθήναι 1959.

Γουλής Χαρίλαος Α., *Το Σκριπερό*, Πρώτη έκδοση, Κέρκυρα 1996.

Δημουλάς Γεράσιμος., *Οι Ποιμαντικές επισκέψεις των μεγάλων Πρωτοπαπάδων στην Κέρκυρα 1682-1721, 1738-1740* έκδοση αρχειακών πηγών, Κέρκυρα 2023.

Διβάνη Λένα., *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947)*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2000.

Ζαχαροπούλου Νίκου Γ., *Η Εκκλησία στην Ελλάδα κατά την Φραγκοκρατία*, εκδόσεις Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 1988.

Ζωή Μουρούτη-Γκενάκου., *Ο Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800) και η συμβολή αυτού εις την παιδείαν του γένους*, Διατριβή επί Διδακτορία, Αθήναι 1979.

Καπάδοχου Δημητρίου Χρ., *Ναοί και Μοναστήρια Κερκύρας- Παζών & Οθωνών στα μέσα του ΙΗ Αιώνα*. Αθήνα 1994.

Καρύδης Σπ.- Δημουλάς Γερ.- Πουλής Γ., *Χώροι Λατρείας & Κλήρος στην Κέρκυρα του 17^{ου} αιώνα*, Αναγνωστική Εταιρεία Κέρκυρας, Κέρκυρα 2018.

Καρύδης Σπύρος Χρ., *Εκκλησιαστική Γεωγραφία της Κέρκυρας τον 19^ο αιώνα*, Εκδόσεις απόστροφος, Κέρκυρα 2004.

Καρύδης Σπύρος Χρ., *Ορθόδοξες Αδελφότητες και Συναδελφικοί Ναοί στην Κέρκυρα (15^{ος}-19^{ος} αι.)*, Εκδόσεις Σταμούλης ΑΕ, Αθήνα 2004.

Καρύδης Σπύρος Χρ., *Βυζαντινά Σύμμεικτα, Συλλογικές χορηγίες στην Κέρκυρα κατά την πρώιμη Λατινοκρατία*. Επιγραφικά Τεκμήρια, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών τομέας Βυζαντινών ερευνών Εθνικό ίδρυμα ερευνών, Αθήνα 2016.

Κούκου Ελένης Ε., *Ιστορία των Επτανήσων από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία*, εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα. Αθήνα 1983.

Κόλλας Χαρίλαος Β., *Χώρος και πληθυσμός της Κέρκυρας του 17ου Αιώνα, Τοπωνύμια -Οικισμοί-Δημογραφικά στοιχεία*, Κέρκυρα 1988.

Λάσκαρι Νινέτα Χ., *Κέρκυρα Μια ματιά μέσα στο χρόνο 1204-1864*, τρίτη έκδοση, εκδόσεις Τοπίο, Αθήνα 2005.

Λαυρέντιος Βροκίνης., *Βιογραφικά Σχεδάρια*, στα: Κερκυραϊκά Χρονικά, τεύχη Α&Β, επιμ. Κώστας Δαφνής, Κέρκυρα 1972.

Λομβάρδου Κ., *Το ενωτικό κίνημα στα Επτάνησα*, εισαγωγή-επιμέλεια Σπύρου Μυλωνά, Αθήνα 1965.

Μεταλληνού π. Γεωργίου., Δ. *Η Εκκλησία της Κέρκυρας*, Εκδόσεις απόστροφος, Κέρκυρα 1999.

Μεταξάς Α-Ι. Δ. *Επτάνησος Πολιτεία 1803*, Β Έκδοση, Αθήνα – Κομοτηνή 2005.

Μπαλάνου Σίμου Κ., *Ιώνιος Αστικός Κώδικας*, εν Αθήναις 1867.

Πανδής Πορφύριος Οδυσ., *Νοταρικές Πράξεις 1549-1772*, Από τον Κώδικα της Αγ. Τριάδας Αργυράδων Κέρκυρας και Πληθυσμιακά Στοιχεία 1684-1991 του Νομού Κέρκυρας, Αθήνα 1992.

Παπαγεωργίου Σπυρίδωνος Κ., *Ιστορία της Εκκλησίας της Κέρκυρας*, Εν Κερκύρα Χρωμότυπολιθογραφείον Αδελ. Γ. Ασπιώτη 1920.

Παπαμάρκου Φίλιππος Π., *Οι εν Επτανήσω Ενοριακοί Ναοί μετά τον περί Ενοριακών Ναών νόμον 3.596*, εκδόσεις 'Β, Κέρκυρα 1953.

Παχή Όλγα., *Από το Φεουδαλικό σύστημα Γεοκτησίας στο Αγροτικό ζήτημα της Κέρκυρας (1864-1925)*., Διδακτορική Διατριβή, τόμος Α, Κέρκυρα 1996.

Ροδόπουλος Παντελεήμων., *Μαθήματα Κανονικού Δικαίου*, εκδοτικός οίκος Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1980.

Τζιβάρα Παναγιώτα., *Σχολεία και δάσκαλοι στη Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (16^{ος}-18^{ος} ΑΙ)*, Αθήνα 2003.

Τσίτσας Α. Χ., *Η Εκκλησία της Κέρκυρας κατά την Λατινοκρατίαν 1267-1797*, Κέρκυρα 1969.

Χυτήρης Γερ., *Η Κέρκυρα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, Κοινωνική Δομή και Πολιτική Έκφραση, Δημόσια Οικονομία, Ιδιωτική Οικονομία*, Κέρκυρα 1988.

Χυτήρης Γερ., *Τα Λαογραφικά της Κέρκυρας*, έκδοση δεύτερη προσαυξημένη, Κέρκυρα 1991.

Ηλεκτρονική Πηγή

Σταμάτης Κυριάκης, *Κερκυραϊκό λεξικό 5000 λέξεων*, <https://kerkiraikolexiko.blogspot.com/search?updated-max=2008-07-02T08:00:00-07:00&max-results=7>.